

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazma hüququnda

USUBOVA AYSEL AZƏR qızı

“MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASI” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: İİM-060403

Maliyyə

İxtisaslaşmanın adı:

Maliyyə menecmenti

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof. D.A. Bağirov

Proqramın rəhbəri:

i.e.n.fəxri prof. A.M. Kərimov

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Ə.Ə. Ələkbərov

Bakı – 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
--------------------	---

I FƏSİL. Maliyyə riskləri və onların idarə olunmasının elmi-nəzəri əsasları

1.1 Maliyyə riskləri anlayışının məzmunu və onun mahiyyəti.....	10
1.2 Müasir şəraitdə maliyyə risklərinin nəzəri konseptual əsasları.....	22

II FƏSİL. Müasir şəraitdə maliyyə risklərinin idarə olunması problemlərinin təhlili

2.1 Azərbaycanda maliyyə risklərinin idarə olunması siyasəti və xüsusiyyətləri.....	29
2.2 Maliyyə risklərinin idarə olunması və qiymətləndirilməsində daxili nəzarətin rolu.....	39

III FƏSİL. Maliyyə risklərinin idarə olunmasının problemlərinin həllinin təkmilləşdirilməsi

3.1 Risklərin minimallaşdırılmasının təmin edilməsində nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi.....	50
3.2 Maliyyə risklərinin səmərəli idarə edilməsinin gəlirlərə təsiri.....	55
3.3 Maliyyə böhranları fonunda risklərin idarə edilməsi xüsusiyyətləri.....	63
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	74
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	78
ƏLAVƏLƏR.....	80

PE3IOME

SUMMARY

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Risk anlayışı bu günlərdə həm maliyyə, həm də real sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələrin rəhbərliyinin gündəmini sıx şəkildə daha çox məşğul etməkdədir. Gözlənilən və gözlənilməz hədə, təhlükə amillərini əhatə edən risk anlayışı həm bütün dünyada, həm də ölkəmizdə daha dərin öyrənilməsi və daha geniş tətbiqi prioritet sayılan əsas məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Bu məzmununda risk ilə bağlı bir çox işlər aparılmış və aparılmaqdadır. Günümüzün artan rəqabət şərtləri, müxtəlif sahələrdə yaranmış və yaranmaqda olan müxtəlif problemlər gələcəyə istiqamətli qeyri-müəyyənlikləri artırmaqdadır. Gözlənilən və gözlənilməyən təhlükə və hədələrə qarşı tədbirlər görərək yaşanacaq mənfiliklərdən qorunmaq firmaların istəyi çərçivəsindən çıxaraq həyata keçirilməsi qaçılmaz bir prosesə çevrilmişdir.

Risqlərin idarə edilməsi ümumiyyətlə maliyyə bazarının ən gənc sahələrindən biridir. Dünyada maliyyə bazarlarında bu anlayış gündən-günə öz önəmliliyini sübut etməyə davam edir. Yeni əvvəllər risqlərin idarə olunması prosesi zəif inkişaf etmişdi. 1990-cı illərin əvvəllərində ABŞ-ın JP Morgan bankı ilk dəfə riskə məruz dəyəri ölçmək üçün modul hazırlamışdır. Ümumilikdə 2008-ci il maliyyə böhranı bir daha risqlərin idarə edilməsinin vacib olduğunu bizlərə sübut etdi. Bu maliyyə böhranı risqlərin idarə edilməsində bir çox dəyişikliklərə səbəb oldu. Nəticədə Bazel III prinsipləri qəbul olundu və onun prioritet hədəflərindən biri risqlərin ölçülməsi oldu. Risk sahəsi bazel III prinsiplərinin qəbulu ilə daha da aktuallaşdı.

Respublikamızda da 2007 - 2008 ci illərdən sonra risk menecmenti anlayışı daha prinsipial məsələlərdən birinə çevrildi. Həmin dövrdə Mərkəzi Bank hər bir bankda risk menecmenti departamentinin yaradılması tələbini irəli sürdü. Lakin, risk menecmentinin genişlənməsi, inkişafı, o cümlədən elmi tədqiqatların səviyyəsi və əhatə dairəsi Azərbaycanda kifayət qədər yaxşı səviyyədə deyildir. Ümumiyyətlə dünyada risk menecmenti tam təkmil sahə deyildir. Bu sahənin davamlı təkmilləşməsinə, öyrənilməsinə ehtiyac vardır və olacaqdır. Çünki, müxtəlif sahələrdə inkişaf getdikcə müxtəlif risklər də meydana çıxır. Yeni risklər isə yeni

yanaşmalar tələb edir. Ölkəmiz üçün əsas məsələ isə risklərin idarə edilməsi modulları və yanaşmaların Azərbaycanın iqtisadi şəraitinə uyğunlaşdırılıb tətbiq olunmalıdır.

Bütün bunlar maliyyə risklərinin səmərəli idarə edilməsi metodlarının tapılmasını və iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğun olaraq təkmilləşdirilməsini vacib edir. Buna görə də, bu sahədə elmi araşdırmaların davam etdirilməsinə və maliyyə risklərinin səmərəli idarə edilməsi ilə bağlı dərinləşdirilmiş təkliflərin hazırlanmasına ehtiyac vardır.

Tədqiqatın birinci hissəsində maliyyə riski anlayışı və riskin təsnifatı araşdırılmışdır. İkinci hissədə, Azərbaycanda maliyyə risklərinin idarə edilməsi siyasəti və xüsusiyyətləri ilə yanaşı maliyyə risklərinin idarə olunması problemlərinin tədqiqində və qiymətləndirilməsində daxili nəzarətin rolu qeyd olunmuşdur. Üçüncü hissədə isə risklərin minimallaşdırılmasını təmin etmək məqsədi ilə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi, maliyyə risklərinin səmərəli idarə edilməsinin gəlirə təsiri və maliyyə böhranları fonunda risklərin idarə edilməsi xüsusiyyətləri izah edilmişdir.

Dissertasiya işində aparılan tədqiqatlar maliyyə risklərinin səmərəli idarə edilməsi metodlarının qiymətləndirilməsini və onların makro-iqtisadi inkişafa təsirlərinin nəzərə alınması əsasında aparılmışdır.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının inkişafı ilə əlaqədar maliyyə-kredit, maliyyə bazarları, valyuta münasibətləri haqqında xeyli monoqrafiya və məqalələr dərc edilmişdir. Bu sahədə dünyada və ölkəmizdə iqtisad elminin böyük xidmətləri, töhfələri olmuşdur. Öyrənilən tədqiqat sahəsində Marks, Keyns və digər alimlər nəzəri metodoloji və əməli cəhətdən tədqiqatlar aparmış, elmi müddəalar irəli sürmüşlər. MDB məkanında da araşdırılan mövzu, problem üzrə bir çox iqtisadçı-alimlər xeyli işlər görmüşlər. Bunlardan V.Buyanov, V.Qranaturov, A.Çuçunov, K.Kirsanov, L.Mixaylov, İ.Blank, A.Lobanov, K.Baldin, S.Vorobyov və sairələrini göstərmək olar.

Dinamik iqtisadi artım, milli təhlükəsizliyin maliyyə-kredit kontekstində tədqiq edilməsində Respublikamızın iqtisadçı alimlərinin də böyük xidmətləri vardır. Burada birbaşa bu problemlə təmasda olan iqtisadçı alimlərdən Ə.C.Muradovun, D.A.Bağırovun, Ə.Ələkbərov, Z.A.Səmədzadənin, R.K.İskəndərovun, E.S.Rüstəmovun, M.M.Sadıqovun, Z.F.Məmmədovun, M.X.Həsənlinin, M.M.Bağırovun, K.A.Şahbazovun, H.S.Həsənovun, T.N.Əliyevin əsərlərini, problemin qlobal aspektdə tədqiqatda İ.Aliyevin, A.K.Ələsgərovun, A.Ş.Şəkərəliyevin, M.A.Əhmədovun, habelə və s. xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək gərəkdir. Yuxarıda adları çəkilən və digər iqtisadçı-alimlərin elmi xidmətlərini yüksək dəyərləndirməklə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, burada maliyyə riskləri və onlara təsir edən amillər, bununla yanaşı, bu risklərin nəticələri və idarə edilməsi sistemli, kompleks halda təhlil edilməmiş, müasir qlobal maliyyə böhranı prizmasından nəzərdən keçirilməmişdir.

Həm də indiyənə qədər milli iqtisadi ədəbiyyatlarda maliyyə-iqtisadi risklərin nəzəri-metodoloji və əməli aspektləri öz geniş əksini tapmamışdır.

Maliyyə risklərinin idarə edilməsi səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı ölkəmizdə son illər bir sıra elmi tədqiqatlar aparılmışdır. Dissertasiya işində Azərbaycanlı iqtisadçı ekspertlərin elmi yanaşmaları dərinlən öyrənilmiş və istifadə edilmişdir. Qeyd edilən problemin nəzəri və praktiki aspektləri Azərbaycanın iqtisadçı ekspertlərindən, “Ata Bank” ASC Risk Menecmenti Departamentinin direktoru Elman Sadıqovun və Azərbaycan Mühasiblər və Risk Peşəkarları Assosiasiyası (ARPA)nın üzvü olan digər iqtisadçı ekspertlərin fikir, məqalə və müsahibələrindən istifadə edilərək hazırlanmışdır.

Məsələnin qoyuluşu: Hazırkı dövrdə də dünyanın əksər ölkələrində makro və mikro səviyyələrdə, qloballaşan iqtisadi sistemlərdə qeyri-müəyyənliklər, riskli hallar davam edir. Bu vəziyyət iqtisadi inkişafa, maliyyə münasibətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Buna görə də, iqtisadiyyatda riskli halların, problemlərin öyrənilməsi, tənzimlənməsi, idarə olunması və itkilərin mümkün qədər minimuma endirilməsi təkcə müəssisə sahiblərinin, bank işçilərinin deyil, bütövlükdə dövlətin,

milli iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsi mənafeyini güdən hər bir vətəndaşın mühüm vəzifəsinə çevrilməlidir. Risklərin idarə edilməsi bütün sahələrdə iqtisadi sabilliyin təmin edilməsinin və bütövlükdə iqtisadi sistemin optimal, tarazlı fəaliyyət göstərməsinin mühüm amilidir. Ona görə də, bütün sahələrdə, o cümlədən maliyyə sistemində, maliyyə - bank sektorunda idarəçilik fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və təkmilləşdirilməsi, risklərin gəlirlərin azalmasına mənfi təsiri hallarının nisbətən aradan qaldırılması, maliyyə-kredit əməliyyatlarının gəlirliyinin artırılması, həmin sahədə informasiya şəffaflığına əməl olunması, korporativ idarəetmə qaydalarının təmin edilməsi və s. son dərəcə vacib məsələlərdir.

Yuxarıda sadalananlar iqtisadi-maliyyə böhranı problemləri üzrə müvafiq tədqiqatların, araşdırmaların aparılmasını qarşıya məqsəd qoyur, mövzunun aktuallığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında Maliyyə Xidmətlərinin İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi qəbul olunub. Həmin yol xəritəsinin əsas strateji hədəflərindən biri risk sahəsinin gücləndirilməsidir. Praktiklər müəyyən sahədə müəyyən yol qət ediblər. Lakin nəzəri baxımdan risk elə bir sahədir ki, hər bir ölkə üçün müxtəlif nəticələr verə bilər. Azərbaycanda nəzəri olaraq risklərin öyrənilməsi və praktikada risk menecerinin sözünün diqqətə alınması vacib məsələdir.

Dissertasiya işinin obyektı kimi stabil makroiqtisadi inkişafı təmin edəcək maliyyə risklərinin öyrənilməsi və sistemli idarə edilməsi əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatın predmeti. Müasir şəraitdə Respublikamızda dinamik iqtisadi inkişafa xidmət edəcək müəssisələrdə maliyyə risklərinin idarə edilməsinin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi, bazar münasibətləri şəraitində maliyyə sahəsində makroiqtisadi baxımdan risklərin meydana gəlməsi səbəblərini, qanunauyğunluqları və mənfi nəticələrini aşkara çıxarmaqdan, risklərin aşağı salınması və kompleks idarə edilməsindən, bu istiqamətdə həyata keçirilməsi zəruri olan iqtisadi strategiyanın elmi-metodoloji bazasının sistemli formalaşmasına kömək edəcək mülahizələrin irəli sürülməsindən, maliyyə-kredit sahəsində iqtisadi

təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə müvafiq tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir. Bununla yanaşı, müəssisələrdə risk faktorlarının araşdırılması, bu istiqamətdə fəaliyyət hesabatları daxilində maliyyə analizindən istifadə edilərək müəssisələrin maliyyə risklərinin araşdırılması tədqiqatın növbəti konkret məsələlərinin qoyuluşu və həllini müəyyən etməkdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı **vəzifələrin** yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

1. Maliyyə riski anlayışını aydınlaşdırmaq onun məzmununa və mahiyyətinə aydınlıq gətirmək;
2. Maliyyə risklərini mərhələlərə ayırmaq və müəssisələrin fəaliyyətində onların baş verməsinin əsas sahələrini (aspektlərini) müəyyən etmək;
3. Fəaliyyət əsasında iqtisadi əməliyyatların müxtəlif mərhələlərində maliyyə risklərini qiymətləndirmək və müxtəlif təhlil üsullarını həyata keçirmək;
4. Müəssisələrin fəaliyyətləri zamanı maliyyə risklərinin mərhələləri ilə bağlı maliyyə risklərinin idarə edilməsinin əsas nəzəri prinsiplərini dəqiqləşdirmək;
5. Maliyyə riskinin yüksək dərəcəsinin səbəbini müəyyən etmək, müəssisənin maliyyə risklərinin baş verməsi ehtimalı dərəcəsini qiymətləndirmək;
6. Maliyyə risklərinin idarə edilməsi sisteminin bir hissəsi kimi müəssisənin təşkilatı və maliyyə strukturunun inkişaf etdirilməsi;
7. Müasir risk-menecment problemlərini tədqiq etmək;
8. Müasir global maliyyə böhranını sistemli tədqiq etmək, onun xüsusiyyətlərini, qanunauyğunluqlarını öyrənmək, üzə çıxırmaq və müəssisələrin fəaliyyəti zamanı maliyyə risklərini tədqiq etmək.

Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları maliyyə risklərinin idarə olunması problemlərinə həsr olunmuş mövcud iqtisadi nəzəriyyələr, iqtisadçı alimərin bu istiqamətdə apardıqları tədqiqat işləri, çap olunmuş əsərləri, dövrü mətbuatın materialları, Respublikamızda uğurla həyata keçirilən iqtisadi siyasətə, Respublika Prezidenti cənab İ.H.Əliyevin sərəncamlarına

uyğun gələn və Milli Məclis tərəfindən qəbul olunan qanunlar, Nazirlər Kabineti, iqtisadi qurumlar tərəfindən icra edilən qərar və sərəncamlar təşkil edir.

Tədqiqat prosesində istehsal müəssisələri və bankların maliyyə risklərinin idarəetmə sisteminə sisteməlik yanaşma, əsas metod kimi təhlil və sintez, obyektə ümumi dialektik yanaşma, ümumi və xüsusi, tarixi və məntiqi metodlardan istifadə olunmuşdur. Elmi işdə maliyyə risklərinin müxtəlif üsullarla səmərəli idarəetməsi zamanı kompleks və sistemli təhlil metodlarından istifadə olunub.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- müəssisələrdə maliyyə əməliyyatlarının maliyyə riskinin alternativ həllərinin idarə xərcləri əsasında xarici valyuta vəsaitlərini müsbət və mənfi axınlar kimi müəyyən etmək; müəssisə əməliyyatların həyata keçirilməsi mərhələsində maliyyə risklərinin müxtəlif səbəblərini təyin etmək, bu yekun nəticələrin təsiri riskini hesablamağa imkan yaradır;
- müəssisədə maliyyə risklərinin idarə edilməsi prinsipləri müəyyən edilmişdir;
- müəssisənin səmərəli maliyyə idarəetmə sistemini qurmaq üçün maliyyə risklərinin ehtimalını hesablamaq;
- idarəetmə mexanizminin həyata keçirilməsində yaranan gözlənilməz xüsusi risklər nəticəsində dəyən zərəri azaltmaq üçün maliyyə riskinin idarəetmə sisteminin bir hissəsi kimi şirkətin təşkilati-maliyyə strukturunun hazırlanmışdır;
- qlobal böhran şəraitində maliyyə risklərinin idarə edilməsinin elmi konturları əsaslandırılmışdır;
- qlobal iqtisadi böhran şəraitində müxtəlif növ meyillər (neqativ və ya pozitiv) nəzərə alınmaqla respublikamızda maliyyə-kredit, valyuta siyasətinin reallaşdırılmasının prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Mərkəzi bankın, Respublika Dövlət Statistika Komitəsinin, Maliyyə Nazirliyinin materialları, Azərbaycan Respublikası Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi materialları bir sıra beynəlxalq qurumların maliyyə məsələləri üzrə məlumatları təşkil edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatdan irəli gələn elmi nəticə və müddəalardan müəssisənin təşkilati-maliyyə strukturunun yaranması və maliyyə risklərinin idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Tədqiqatın praktiki istiqamətləndirilməsi müəssisənin rəhbərlərinin, maliyyə menecerlərinin, analitiklərin fəaliyyətində tədqiqat materiallarından istifadədən ibarətdir. Maliyyə risklərinin idarə edilməsi sisteminin formalaşmasının metodiki prinsipləri müəssisələrinin daxili audit şöbələrinin və müstəqil auditorların fəaliyyətində istifadə oluna bilər. Tədqiqatın ayrı-ayrı fəsillərindəki araşdırmalar göstərir ki, maliyyə riskləri üzrə müvafiq materialların tədqiqi, sistemli təhlili, ümumiləşdirilməsi sayəsində əldə edilən nəticələrin həm də xeyli dərəcədə praktiki əhəmiyyəti vardır.

Tədqiqat işinin həcmi və strukturu. Təqdim edilmiş dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. Maliyyə riskləri və onların idarə olunması problemlərinin öyrənilməsinin elmi-nəzəri əsasları

1.1 Maliyyə riskləri anlayışı, mahiyyəti və onların təsnifatı

Risk ümumiyyətlə tam və dəqiq olaraq bilinə bilməz ya da proqnozlaşdırıla bilməz(qeyri-müəyyənlik), zamana bağlı olaraq dəyişər. Nəticə üzərində mənfi təsirləri vardır. İdarə edilə bilən bir faktdır. Riskin təməl komponentləri isə, meydana gəlmə ehtimalı və meydana gəlməsi vəziyyətində nəticəyə nə dərəcədə təsir edəcəyidir. Ancaq riskin yalnız mənfi təsirləri olan bir anlayış olduğunu düşünmək böyük bir səhv olar. Riskə qazanc əldə etmə fərsəti olaraq baxılmalı, fərsətə çevrilməsi üçün sisteməlik bir səy göstərilməlidir.

Maliyyə riski isə bir investisiyanın müsbət və ya mənfi nəticələnmək ehtimalına, ya da bir maliyyə öhdəliyinin yerinə yetirilmə ehtimalına təsir edən bir ya da bir neçə faktordur.

Risqlər həyatın hər anında var. Təşkilatlar üçün ən əhəmiyyətli şey, fəaliyyət göstərdikləri sektorlara görə risk xəritələrini çıxarmaqdır. Onların hansı risklərlə üz-üzə olduqlarını əvvəlcədən təyin etmələri lazımdır. Riskin idarə edilməsi işlərinin təməlində, risk analizi, risk reytingi və risk emal prosesləri dayanır. Belə bir deyim vardır ki, bir yumruq yeyildiyində, bunun nə qədər sərt olduğu deyil, hansı istiqamətdən gəldiyi əhəmiyyətlidir.

Risk – hər hansı fəaliyyətin, yaxud hadisənin mənfi istiqamətdə inkişaf etməsi və ya mənfi nəticələnməsi ehtimalıdır.

Risqlər fəaliyyətin hər hansı bir növünün mütləq özünəməxsus atributudur, heç bir şeyə 100 % əmin olmaq olmaz. “Əgər hər şey yaxşıdırsa, deməli siz nəyisə görə bilməmişiniz.”¹

¹“Merfi qanunları”,1877

Risqləri təsnif etmək üçün müxtəlif meyarlardan istifadə olunur. Təşkilatların qarşılaşdığı risklər ilə əlaqədar fərqli təsnifat üsulları vardır. Oxşar risklər üçün fərqli təyin etmələr belə vardır.

Risqləri maliyyə baxımından sisteməlik və sisteməlik olmayan risklər olaraq ayırmaq mümkündür:

Sisteməlik risklər daxilində olan sistemdən qaynaqlanır. Bu səbəblə də bütün şirkətlərə fərqli dərəcələrdə, ancaq eyni istiqamətdə təsir edir. Bu risklər nəzarət edilə bilməyən risklərdir.

Sisteməlik olmayan risklər isə fəaliyyət göstərilən sektora xas faktorlardan yaranır. Bu səbəbdən yalnız o sektordakı təşkilatlara təsir edir və həmin təşkilatlarda tədbir alınması nisbətən daha asandır.

Risqləri bir başqa baxımdan maliyyə riskləri və müəssisə riskləri olaraq ayırmaq mümkündür:

“Maliyyə risklərinin müəyyən olunması, ölçülməsi və idarə olunması üçün prosedurların tərribi və tətbiqi maliyyə risklərinin idarə olunması o deməkdir.”²

Maliyyə riskinin, yaxşı idarə edilmədiyi hallarda, bu risklə qarşı-qarşıya olan müəssisələr iflasa məruz qala bilər. İnkişaf edən və dəyişən şərtlər, müvəffəqiyyətli bir cəhddən söz edə bilmək üçün riskin daşınmasının tək başına kifayət etmədiyini; əsl müvəffəqiyyətin riskin yaxşı idarə olunması ilə mümkün olduğunu göstərmiş və bu anlayışı "Riski daşımayın idarə edin" ifadəsiylə tanınmışdır.

Xüsusilə maliyyə bazarlarında, müvəffəqiyyətli əməliyyatları həyata keçirə bilmək üçün, əlaqəli ölkələrin iqtisadi göstəricilərinə diqqət etmək və iqtisadiyyatlarını analiz edərək, gələcək istiqamətli fikirlər söyləmək, söylənilən bu fikirlər istiqamətində yeni mövqələr tutmaq lazımdır.

Burada diqqət yetirilməsi lazım olan bir nöqtə də, bir və ya bir neçə iqtisadiyyatı analiz etməkdən başqa, dünya iqtisadiyyatının meyillərini də diqqətdə saxlayaraq, əhatəli dəyərləndirmələr edilməsi gərəkdir. Universal düşünüb,

² Philippe Jorion “Riskə Məruz Dəyər”

müəssisənin imkanlarını nəzərdə saxlayaraq davranılması gərəkən; "Global düşün, yerli davran" ifadəsiylə vurğulanmaqdadır.

Maliyyə riskləri şirkətlərin maliyyə quruluşuna təsir edə biləcək risk ünsürlərini ehtiva etməkdədir. Maliyyə riskləri, təməl olaraq kapital riski, bazar riski, kredit riski və likvidlik riski, olaraq təsnif edilir. Hərfi mənasına görə risk zərərə uğrama təhlükəsini ifadə edir.

Hər hansı fərdi sövdələşməni həyata keçirərkən öz şirkətinizin risk fəlsəfəsini bilməyiniz çox vacibdir. Bu məhsul üçün şirkətin risk iştahası, coğrafiyası, müştərisi nədir və kimdir? Şirkətin müvəffəqiyyəti bu bircə sövdələşmədən asılıdır mı?”³

Maliyyə riskinin səbəbləri 2-yə bölünür;

- 1) Müəssisə daxili səbəblər;
- 2) Müəssisə xarici səbəblər.

Müəssisə daxili səbəblər - Qloballaşma səbəbiylə ortaya çıxan müəssisələr arası rəqabət artımı sosial iqtisadi şərtləri gedərək çətinləşdirir. Sosial-iqtisadi şərtlərə uyğunlaşa bilən müəssisələr fəaliyyətlərinə davam edərkən, uyğunlaşmanı təmin edə bilməyən müəssisələr isə fəaliyyətlərinə son vermişlər. Bu nəticələrə görə, maliyyə müvəffəqiyyətsizliyi əhəmiyyətli bir problem olub və bu problemin həlli üçün maliyyə müvəffəqiyyətsizliyinə səbəb olan faktorlar üzərində dayanılması lazımdır. Müəssisələrdə müvəffəqiyyətsizlik səbəblərini təyin etməyi qarşısına məqsəd qoyan bir araşdırmada, müvəffəqiyyətsizlik səbəbləri bu başlıqlar altında toplanmışdır:

Müvəffəqiyyətsizlik səbəbləri və faizi:

- Sənayedə gözlənilməyən hadisələr 20 %
- İdarə qeyri-kafiliyi 60 %
- Təbii çatışmazlıqlar 10 %
- Digər 10 %

Müəssisəyə bağlı səbəblər arasında, böyüməni maliyyələşdirə biləcək məbləğdə kapitalla sahib ola bilməmə və levericdən həddindən artıq istifadə, müəssisənin

³ The Way We Work: An Encyclopedia of Business Culture Cathy Duffy “Crisis management vs risk management”, 2004

qurulduğu yeri seçimindəki səhvlər, müştəri gözləntilərini qarşılaya bilməmə, həddindən artıq maddi aktiv investisiya edilməsi və s. sayıla bilər.

Daxili müvəffəqiyyətsizlik səbəblərinə maddələr halında bunlar aid edilir: Satış həcmnin gözlənilən səviyyəyə çatmaması, fəaliyyət xərclərinin həddindən artıq dərəcədə yüksəlməsi, müəssisənin debetlərini zamanında təhsil edə bilməməsi və debitorların böyük bir hissəsinin şübhəli debitorlara çevrilməsi, fond dövr sürətinin çox aşağı olması və yavaşlaması, maddi aktivlərə həddindən artıq investisiya edilməsi, müəssisənin quruluş yerinin səhv müəyyən edilməsi, bazarda rəqib firmalara görə zəif qalınması, xətalı idarə etmə qərarlarının alınması, idarəçilərin öhdəliklərini yerinə yetirmədə zəif qalması, tətilər.

Müəssisələr açıq sistem olduğu üçün, içində olduqları cəmiyyətlə davamlı qarşılıqlı münasibət içindədirlər. Buna görə; müəssisənin ətrafında yaranan hər hansı bir mənfiyyət müəssisənin müvəffəqiyyətinə mənfi istiqamətdə təsir edəcək. Müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi ölkədəki iqtisadi çöküş, hüquqi və texnoloji dəyişikliklər, dövlətin bəzi dəyişikliklərə getməsi və s. kimi faktorlar müəssisənin maliyyə cəhətdən müvəffəqiyyətsizliyinə səbəb ola bilər. Müəssisə xarici maliyyə müvəffəqiyyətsizliyi səbəbləri aşağıda maddələr halında sıralanmışdır:

1. İctimai məsuliyyətlərin yerinə yetirilməməsi; istehlakçının qorunması, məhsul keyfiyyətinin artırılması və məhsulun inkişaf etdirilməsi mövzularında geridə qalınması, dəyişən dünya və marketinq anlayışına ayaq uydurulamaması;
2. İnflyasiya və faiz dərəcələri; faiz dərəcələrinin sürətlə yüksəlməsi və yüksək inflyasiya səbəbiylə müəssisənin uzun müddətli kredit tapa bilməməsi;
3. Valyuta məzənnəsi; valyuta kurslarındakı sürətli artımlar;
4. Döyüş və təbii fəlakətlər.

Maliyyə riskləri ehtimal olunan maliyyə resursları, yəni pul vəsaiti itkiləri ilə əlaqədar risklərdir. Maliyyə riski müəssisə və maliyyə institutları (banklar, maliyyə kompaniyaları, investisiya kompaniyaları, sığorta şirkətləri, birjalar və s.) arasındakı münasibət prosesində yaranır. Maliyyə risklərinin səbəblərinə inflyasiya faktoru, bankın uçot tariflərinin artımı, qiymətli kağızların dəyərinin düşməsi və s. aid edilir.

Maliyyə riskləri müəssisənin banklar və digər maliyyə institutları ilə münasibəti sferalarında baş verir, müəssisənin strateji inkişafının bir çox aspektlərinə təsir göstərir. Lakin onların müəssisənin fəaliyyətinə təsiri əsasən iki istiqamətdə təzahür edir.

1. Maliyyə riskinin səviyyəsi müəssisənin maliyyə əməliyyatlarının gəlirlilik səviyyəsinin formalaşmasına bilavasitə təsir göstərir, bir – birilə sıx qarşılıqlı əlaqəli vahid “gəlirlilir - risk” sistemini ifadə edir.

2. Maliyyə riski müəssisənin müflisləşməsi üçün təhlükənin əsas formasıdır. Belə ki, maliyyə riskilə əlaqədar müəssisənin maliyyə itkisinin həcmi çox böyük olur.

Müəssisənin maliyyə riskləri çoxcəhətliliylə səciyyələnir və effektiv strateji idarə etmə qərarlarının hazırlanması və reallaşdırılması məqsədilə onların təsnifləşdirilməsi tələb olunur.

Bunlardan bazar riski sistemə risklər arasındadır. Digərləri isə sistemə risk olmayan risklərdir.

Əməliyyat riskləri isə qısaca maliyyə müvəffəqiyyətsizliyi, Bir müəssisənin irəlindəki mənfəətinə təsir edəcək, gələcəkdəki həyatını təhlükəyə soxacaq gözlənilməz vəziyyətlərdir.

Bazarların bu qədər hərəkətli olması, ticarətin getdikcə qloballaşması, kompleks maliyyə məhsulları, əməliyyat növləri, inkişaf edən informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, özü də bir çox yeni risklərə gətirib çıxarmışdır.

Pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi və yüksəlməsi ilə əlaqədar inflyasiya və deflyasiya riskləri, valyuta məzənnəsinin dəyişilməsi ilə əlaqədar valyuta riskləri, qiymətli kağızları və digər malları satan zaman mümkün itkiləri ifadə edən likvidlik riskləri birinci qrup maliyyə risklərinə aiddirlər.

Deflyasiya – inflyasiya prosesinin tərsidir, o qiymətlərin düşməsində və uyğun olaraq pulun alıcılıq qabiliyyətinin artmasında özünü göstərir.

O zaman ümumi olaraq riskləri beş qrupda cəmləşdirmək doğru olar: valyuta riski, bazar riski, kredit riski, likvidlik riski və əməliyyat riski.

Valyuta riskləri özündə bir valyutanın digər bir valyutaya olan münasibətdə məzənnəsinin dəyişməsinə əks etdirir. Həmçinin, xarici iqtisadi və kredit əməliyyatları zamanı, hətta, müəssisənin xarici ölkədə apardığı investisiya siyasəti zamanı milli valyutanın kursunun dəyişməsi nəticəsində valyuta gəlirləri ilə xərclərinin əldə edilməsi ehtimalını əks etdirir. Hər növ müəssisə dəyişən valyuta məzənnələrinin həmçinin faiz normalarının tərəddüd etməsi nəticəsində bu riskə doğru meyilli olur.

Valyuta risklərinə təsir edən amillərə aid edilir: Ödəniş balansının statistikasını, valyuta məzənnələrinin dəyişməsinin nəticələri, maliyyə qərarları, rəsmi və bazar məzənnələri arasında olan «partlayışın» artması, ölkənin valyuta ehtiyatlarının vəziyyəti və inflyasiyanın mühüm göstəricisi kimi dövlətin maliyyə və monetar siyasəti və s.

Valyuta borc alanlara, kreditlərə, investorlara və möhtəkirlərə mühüm təsir göstərir.

Valyuta risklərinin aşağıdakı özünəməxsus növləri vardır.

- əməliyyat valyuta riskləri (sövdələşmə riski);
- translyasiya valyuta riski;
- iqtisadi valyuta nəticələri riski və s.⁴

Bazar riski bazarda, xüsusilə faiz dərəcələri, valyuta, kredit faiz fərqi, hissə və əmtəə qiymətlərində meydana gələn dalğalanmalar nəticəsində yaranan riski ifadə etməkdədir. Bazar riskinə fond riski, valyuta və faiz riskləri daxildir.

Bazar riski, kredit və bazar likvidliyi riski kimi digər maliyyə riskləri ilə bağlı olaraq da ortaya çıxma bilməkdədir. Bənzər halda, nisbətən likvid olmayan qiymətli kağızların başqa bir amil tərəfindən yüksək həcmli olaraq satılması qiymətin olduqca mənfi təsirlənməsinə səbəb ola bilər.

Yuxarıda bəhs olunan bazar riski faktorları xaricində bazar riskinə səbəb ola biləcək başqa faktorlar da ola bilər və bu faktorlara da məruz qala bilər. Banklar

⁴ Xan Hüseyin Kazımlı, İbrahim Quliyev. İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti. Bakı: "İqtisad Universiteti", 2011

bazar riskinə təsir edən bütün risk faktorlarını nəzərə almalı və bu riskləri möhkəm bir şəkildə idarə etməlidir.

Kredit riski, tərəflərdən birinin müqavilə şərtlərinə uyğun hərəkət etməməsindən qaynaqlanır. Bu risk, qarşı tərəf öhdəliklərini yerinə yetirmədiyi üçün ortaya çıxır və bütün sistemə təsir etdiyi üçün də təsiri genişdir.

Kredit risklərinin özünəməxsus növləri vardır: lizing əməliyyatlarının riski, kreditin qaytarılmaması və ya «del-kredere» riski, depozit riski, depozit riski, faktoring əməliyyatlarının riski, forfeit və s. risklər.⁵

Kredit riskinin idarə edilməsinin məqsədi uyğun parametrlər daxilində bankın məruz qala biləcəyi riskləri idarə edərək bankın risk nizamlı gəlirini maksimumlaşdırmaqdır. Banklar portfelindəki bütün kredit risklərini və fərdi kreditlərə (individual credits) və əməliyyatlara bağlı risklərini idarə etmək qabiliyyətindədirlər. Banklar bununla yanaşı kredit risklərinin digər risklərlə əlaqəsini də nəzarətdə saxlamalıdır.

Kredit riskinin effektiv formada idarə edilməsi, riskin idarə edilməsində əhatəli bir yanaşmanın əhəmiyyətli ünsürlərindən biridir.

Kredit riskinə məruz qalınması dünya səviyyəsində bank problemlərinin ən əhəmiyyətli qaynağı olmağa davam etdiyindən, banklar ilə nəzarət və yoxlama orqanları keçmiş təcrübələrdən faydalanmalı və dərs almalıdırlar.

Kredit fəaliyyətlərinin quruluşuna və mürəkkəbliyinə görə kredit risk idarə etməsində banklar arasında fərqli tətbiqlər olmaqla birlikdə, əhatəli bir kredit riski idarə etmə proqramı saydığımız bu dörd sahəni də əhatə edir. Bu tətbiqlər eyni zamanda kredit riskinin açıqlanması, qarşılıq və ehtiyatların kifayətliliyi, aktiv keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar təsirli tətbiqlərlə birləşdirilərək ələ alınmalıdır. (Sözü gedən tətbiqlər Bazel Komitəsi tərəfindən son dövrdə yayımlanan sənədlərdə iştirak etməkdədir.)

Hər bir ölkənin nəzarət və yoxlama orqanları nəzdində mənimsənən yanaşma, uzaqdan və yerində yoxlama üsulları ilə yoxlama funksiyasında müstəqil

⁵ Xan Hüseyin Kazımlı, İbrahim Quliyev. İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti. Bakı: "İqtisad Universiteti", 2011

nəzarətçilərdən nə dərəcədə istifadə edildiyi kimi müxtəlif faktorlarla bağlı olmaqla birlikdə, Bazel Komitəsinin bütün üzvləri bu sənəddə yer verilən prinsiplərin bir bankın kredit riskini idarə etmə sisteminin qiymətləndirilməsində tətbiq olunması lazım olduğu barəsində həmfikirdirlər. Hər bir bankın kredit riskinin idarə edilməsi yanaşmasında nəzarət və yoxlamaya bağlı gözləmələr bankın fəaliyyət sahəsinə və quruluşuna uyğun olmalıdır.

Kredit riski üçün bir digər nümunə isə maliyyə əməliyyatlarının razılaşmasıdır. Bir əməliyyatın bir hissəsi başa çatmış digər hissəsi isə nəticələnməmiş ola bilər və ola biləcək zərər əməliyyatın böyük bir qisminə müvafiq ola bilər. Generasiyaya tərəf olanlardan biri öhdəliyini yerinə yetirməkdə gecikirsə digər tərəf itirəcəyi investisiya imkanları səbəbindən bir itkiyə uğraya bilər.

Əməliyyatın icrası riski (settlement risk) olaraq təyin olunan bu risk eyni zamanda likvidlik riski, bazar riski, fəaliyyət riski və kredit riskinə də daxil ola bilər. Əməliyyatın icrasına dair saziş riskin səviyyəsini müəyyən edir. Sözü gedən qaydalara kredit riski ilə əlaqəsi olan faktorlar; dəyər dəyişməsinin zamanlaması, ödəniş razılaşmasının nəticələnməsi, vasitəçi təşkilatların və mübadilə otaqlarının roludur.

Təhlükəsiz və effektiv bankçılığın əsası, kredit riskinin tanınması, qiymətləndirilməsi, monitorinqi və idarə edilməsinə istiqamətli yazılı siyasət və prosedurların yaradılması və bunların tətbiq olunmasıdır. Kredit siyasəti, bankın kredit vermə fəaliyyətlərinə bağlı çərçivəni meydana gətirir. Kredit siyasəti ilə hədəf bazarlar, portfel quruluşu, qiymət və qiymətdən kənar faktorlar, kredit limitlərinin vəziyyəti, təsdiq səlahiyyəti sahibləri, ara hesabatlar kimi mövzular müəyyən edilir. Sözü gedən siyasətlər açıqca tanınmalı, ehtiyatlı bank tətbiqlərinə və əlaqədar tənzimləyici qaydalara uyğun olmalı və bank fəaliyyətinin quruluşu və xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır. Bu siyasətlər bankın bazardakı vəziyyəti, ticarət sahəsi, personalının qabiliyyəti və istifadə texnologiya kimi müxtəlif daxili və xarici faktorlar nəzərə alınaraq hazırlanmalı və tətbiq olunmalıdır. Uyğun şəkildə inkişaf etdirilən və tətbiq olunan siyasət və prosedurlar aşağıdakıları təmin edir.

- etibarlı kredit vermə standartlarını həyata keçirməyi;
- kredit riskini izləməsini və nəzarət etməsini;
- yeni iş imkanlarını uyğun olaraq qiymətləndirməsini;
- problemli kreditləri tanımasını və idarə etməsini.

Bir müəssisə və ya şirkət ödəmə vaxtı gəlib çatmış borclarını ödəməyə kifayət qədər nağd pula sahib deyilsə **likvidlik riski** meydana çıxır. Bununla yanaşı bir müəssisə, borclarını ödəməyə kifayət edəcək vəsaitə sahib olmasına baxmayaraq, bu vəsaitini istədiyi anda nağd pula çevirə bilmirsə, nağd pula çevirməkdə çətinlik çəkir və yaxud da vəsaitni istədiyi zaman istədiyi dəyərle əldən çıxara bilmirsə yenə də likvidlik riski mövcuddur.

Hər firmada likvidlik riskini ölçmək, izləmək və nəzarət altında tutmaq üçün istifadə olunan analitik çərçivəyə də xüsusi bir maraq göstərilmişdir, çünki bu çərçivə, firmaların uyğun ölçmə və izləmə vasitələri inkişaf mövzusunda vermələri lazım olan dəyər səviyyəsini əks etdirir. Mövcud aktual risk idarə etmə texnikaları, firmalara, daha dəqiq və açıq bir görüş imkanı, daha yaxşı, aydın və anlaşıqlı daxili strategiyalar və daha yaxşı ümumi nəzarət etmək imkanı təmin etməkdədir. Ancaq bu texnikalar, hər firmanın öz strategiyası daxilində uyğun ölçülər və limitlər təyin etmək məqsədiylə həm işin hər zamanki kimi davam etdiyi həm də stressli altında ehtiyacları və risklərini qiymətləndirərkən tətbiqi lazım olan sağlam mühakimə və düşünmə yolu üçün güclü təməllər və yollar tapa bilmək üçün təcrübə tələb etməkdə və ayrıca edilən fərziyyələrin diqqətlə nəzərdən keçirilməsini də tələb edir.

Hər müəssisə likvidliyi idarə edən zaman, stress testinə və gözlənilməz vəziyyət planlamasına lazım olan böyük əhəmiyyəti verməlidir. Metodoloji işlər həssaslıq təhlilini və ssenari testlərini davamlı inkişaf etdirməsinə baxmayaraq, təşkilat rəhbərliyinin mühakiməsi və qiymətləndirməsi kritik əhəmiyyətini qorumaqdadır və problem, əsasən, bu möhkəm təməllərə oturan müasir texnikaların rəhbərliyin yaxşı mühakiməsi və qiymətləndirməsinin yerini almaq üçün deyil, onu dəstəkləmək üçün istifadə edildiyindən əmin olacaq şəkildə prosesin necə həyata keçirilə biləcəyi problemi olmuşdur. Bu analizin ən azından bir hissəsinin, Mərkəzi bankı kreditlərinin

rolunun və bu kreditlərlə əlaqədar limitlərin açıqca başa düşülməsi və dərk edilməsi nöqtəsində fokuslanması lazımdır.

Bazardakı son hadisələrdə daşdıqları əhəmiyyəti nəzərə alaraq, bu hesabat, yeni ortaya çıxmaqda olan iki əlavə problemə də işarə etməkdədir:

Təminatlı maliyyə, artıq beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının likvidlik profillərində təməl və əsl əhəmiyyətə malikdir. Buna görə, tövsiyələrin bir məqsədi də, firmaların təminatlı fonda giriş problemlərini daha dərinlən qavramalarını və bu mövzuda möhkəm və etibarlı planlaşdırma etmələrini və riski idarə etmə və riski yumşaltma tətbiqlərini inkişaf etdirmələrini təmin etmək və onlara bu mövzuda kömək olmaqdır. Mərkəzi bankların tətbiq siyasətlərinin firmaların təminatlı fonda giriş qabiliyyəti üzərində kritik bir təsiri vardır və bu fakt, gözlənilməz vəziyyət planlamasının mərkəzi istiqamətlərindən biridir. Eyni şəkildə, son illərdə ortaya çıxmaqda olan kompleks maliyyə alətləri də bazara dərinlən və əhəmiyyətli səviyyədə təsir edir və bu alətlərin çoxu faydalı olmasına baxmayaraq, bu alətlərdən qaynaqlanan likvidlik risklərinin ehtiyatla izlənilməsi və effektiv bir formada azaldılması və yüngülləşdirilməsi mövzularında yenə də tövsiyəyə ehtiyac vardır.

Doğru olmayan və ya qeyri-kafi məlumat və sənədlər səbəbindən yaranan qanuni mübahisələri, öhdəliklərin yerinə yetirilməsi mövzusunda yaranan qeyri-müəyyənliklər, qanuni tənziqləmələrin səhv şərh olunması ya da işçilərin öhdəlikləri vaxtında və lazımi şəkildə yerinə yetirməməsi qanuni riskləri meydana çıxarır. Qanuni risklərin bir başqa tərəfi də qanuni qaydalarda meydana gələn bir dəyişikliyin, qurumların fəaliyyətlərinə mənfi təsir etməsi və risk yaratmasıdır. Təşkilatların, qloballaşmanın və beynəlxalq fəaliyyətlərin artması ilə əlaqədar olaraq birdən çox qanuni tənziqləməyə tabe olmaq məcburiyyətində olmaq da bir risk əmələ gətirir.

Bütün risklərdən ən qədim olanı və ən təməl xüsusiyyətdə olanı **əməliyyat riskləridir**. Bu risklər, ümumi olaraq bazar və kredit riski kimi maliyyə risklərinin xaricində qalan bütün risklərdir.

Əvvəllər əməliyyat riski, məlumat sistemlərinin və ya daxili nəzarətin qeyri-kafi olması səbəbindən zərərə uğrama riski olaraq təyin olunmuşdur. Daha sonra bu tərif genişləndirilərək, qeyri-kafi və ya müvəffəqiyyətsiz iş prosesləri, işçilər, sistemlər və ya xarici faktorlarla bağlı olaraq meydana çıxan zərərə uğrama riski də adlandırılmışdır. Beynəlxalq qəbul görən bu tərifə görə əməliyyat risklərinin dörd mənbəyi vardır: **İşçilər, informasiya sistemləri, iş prosesləri və xarici hadisələr.**

İşçilərdən qaynaqlanan əməliyyat riskləri, işçilərin bilərək və ya bilməyərək etdikləri fəaliyyətlər üzündən qurumun zərər görmə riskidir.

Məlumat sistemlərindən qaynaqlanan əməliyyat riskləri, rabitə xətlərinin kəsilməsi, **backup** sistemindəki problemlər və ya program səhvlərindən ortaya çıxan risklərdir.

İş müddətlərindən qaynaqlanan əməliyyat riskləri, təşkilatın siyasət və prosedurlarının olmaması və ya bunların kifayət qədər olmaması və səhv olması ya da səhv şəkildə tətbiq olunması üzündən meydana gələn risklərdir. Tətbiq təlimatlarının tələb formaların doldurulmaması, sənədlərin qorunmaması, müştəri şikayətlərinin nəzərə alınmaması və müştəri itkilərinin baş verməsi və qurum daxilində ünsiyyət əskikliyi bu riski yaradır.

Xarici hadisələrdən qaynaqlanan əməliyyat riskləri, qurum ilə bir əlaqəsi olmayan və tamamilə xarici faktorlar səbəbindən ortaya çıxan risklərdir. Təbii fəlakətlərin yaşanması və ya xaricdən alınan xidmətlərin axsaması bu cür bir riskdir. Bu risklərin reallaşma ehtimalı aşağı olsa da təsiri çox olur..

Əməliyyat riskinin tərfi üzərində qəti bir birlik olmamaqla birlikdə, son illərdə ümumi qəbul edilmiş dolay və birbaşa təyin növlərindən bəhs etmək mümkündür. Dolay tərəfdən əməliyyat riski; "Kredit və ya bazar risklərindən başqa digər bütün risklərdir" . Sadə bir şəkildə ifadə edilən bu tərif, başlanğıcda geniş miqyasda qəbul görmüş və nəzarətçilər tərəfindən də istifadə edilmişdir. Lakin son illərdə bu tərifin praktik və nəzəri səviyyədə qaneedici olmadığı ortaya çıxmışdır. Daha sonra inkişaf etdirilən tərifə görə isə əməliyyat riski: "Qeyri-kafi və müvəffəqiyyətsiz daxili proseslərdən, personal və sistemlərdən ya da xarici hadisələrdən qaynaqlanan, birbaşa və ya dolay zərər riskidir."

Bu tərif, əməliyyat riskinin səbəbləri üzərində dayanmış və bu təriflə Bazel Komitəsi tərəfindən risklərin idarəedilməsi üçün uyğun olduğu qəbul edilməkdədir. Komitə hər bankın öz tərifini seçəbilməsinə də imkan tanımaqdadır.

Maliyyə risklərinin idarə edilməsi, bir firmanın maliyyə vasitələrindən istifadə edərək başda kredit riski və bazar riski olmaq üzrə qarşılaşdığı riskləri idarə edərək iqtisadi dəyər yaratma fəaliyyətidir. Qarşılaşılan digər risk növləri arasında, valyuta riski, qeyri-sabitlik riski, sektorial risk, likvidlik riski, inflyasiya riski və s. iştirak etməkdədir. Ümumiyyətlə riskin idarə edilməsinə bənzər bir şəkildə, maliyyə riskinin idarə edilməsində də qaynaqların təsbit edilməsi, qiymətləndirilməsi və bunlara qarşı tədbirlərin planlaşdırılması lazımlıdır.

Maliyyə riskinin idarə edilməsi keyfiyyət və kəmiyyət baxımından ola bilər. Riskin idarə edilməsinin alt sinfi olaraq, xərci yüksək olan risklərə qarşı maliyyə vasitələrindən istifadə edərək, nə vaxt və hansı ölçüdə qoruma təmin edilməsi lazım olduğu mövzular üzərində mərkəzləşir.

Dünya daxilində bank sektorunda, əməliyyat, kredit və bazar risklərinin təqibi, hesabat verilməsi, qarşılınması üçün beynəlxalq sahədə aktiv banklar ümumiyyətlə Bazel razılaşmalarına uyğun hərəkət edirlər.

Maliyyə nəzəriyyəsi, (yəni maliyyə iqtisadiyyatı) firma rəhbərlərinin, ancaq firma sahibləri (şəriklər) üçün bir dəyər yaratma imkanı olan vəziyyətlərdə bir layihə üzərində işini tövsiyyə edir.

Riskin idarə edilməsində hər bir sahədəki potensial riskləri əvvəlcədən görə bilmək, izləmək, idarə etmək, lazımi fəaliyyət planlarını əvvəldən yaratmaq məqsədini həyata keçirmək üçün fəal metodlar mənimsənilmişdir. “Riskin idarə olunması hər bir təşkilatın bel sütunudur.”⁶

Hər hansı bir müəssisənin qarşılaşdığı başlıca risklər təyin olunaraq; əməliyyat riskləri, strateji risklər, maliyyə riskləri, xarici risklər, uyğunlaşma və davamlılıq riskləri olmaq üzrə, cəmi altı ana başlıq altında izlənilməkdədir.

⁶ Ricoh “Risk və böhranın idarə olunması”

Bu məzmununda:

- Maliyyə, ticarət və əməliyyat risklərini effektiv bir formada izləmək və idarə etmək, risk növləri sırasından optimal sərmayə paylanması təmin etmək;
- Riskləri fəal bir şəkildə idarə etmək, istiqamət verici risk strategiyaları, modellər, parametrlər köməyi ilə riskləri ilk mərhələdə təyin etmək və təhlil etmək;
- Hissədarlara, müştərilərə və işçilərə uzun müddətdə maksimum fayda və müsbət dəyəri təqdim etmək;
- Maliyyə cəhətdən etibarlı və güclü olmaq, sektorda davamlılığını olan bir müəssisə, istehsalçı imici təqdim edərək səhmdarlarla və müştərilərlə uzun illər davam edəcək iş əlaqələri qurmaqdır.

Maliyyə riskinin idarə olunması anlayışı, beynəlxalq sahədə böyük fərqlilik göstərə bilər. Çoxmillətli firmalar bu sahədə müxtəlif çətinliklərlə qarşı-qarşıyadır. Birdən çox ölkədə fəaliyyət göstərdikləri zaman firmaların nəzərə alması lazım olan risklərlə əlaqədar olaraq müxtəlif araşdırmalar edilmiş, gələcəkdə fərqli zaman dilimləri baxımından firmaların qarşı-qarşıya olduğu üç fərqli valyuta kursu riski ələ alınmışdır: əməliyyat riski, mühasibat riski və iqtisadi risk.

1.2 Müasir şəraitdə maliyyə risklərinin nəzəri konseptual əsasları

Bir sıra ədəbiyyatlarda risk anlayışı və onun xarakterik əlamətləri müxtəlif məzmunlarda şərh olunur.

İqtisad elmində risklə bağlı iki nəzəriyyənin klassik risk və neoklassik risk nəzəriyyələrinin adları çəkilmişdir. Klassik nəzəriyyənin görkəmli nümayəndələrindən olan Senior və Mil sahibkar mədəniyyətini tədqiq etmişlər. Onlar bu tədqiqat zamanı mənfəətin quruluşunda iki elementi fərqləndirmişlər.

- a) mümkün riskin ödənilməsi ilə bağlı ödəniş;
- b) qoyulmuş kapitalla görə faiz.

Bu nəzəriyyəyə əsasən risk hər hansı bir qərarın reallaşması nəticəsində baş verə biləcək itkilərin gözlənilməsi ilə eyniləşdirilir.

20-30-cu illərdə yaranan neoklassik nəzəriyyənin nümayəndələri Marşal, Piqu və Naytdır. Neoklassik nəzəriyyə özü iki müddəaya söykənir. Bu müddəalara görə qeyri-müəyyənlik şəraitində fəaliyyət göstərən bir müəssisə öz fəaliyyətində əsasən iki meyarı öndə tutmalıdır:

Bunlara gözlənilən mənfəətin ölçüsü həmçinin onun mümkün tərəddüdlərinin kəmiyyəti aid edilir. Bu nəzəriyyəyə əsasən sahibkarın davranışı son hədd faydalılığı konsepsiyası ilə şərtləndirilir. Başqa sözlə desək, kapitalın investisiyalaşdırılmasına bərabər olan mənfəəti təmin edən iki variantdan birini seçmək gərəkirsə o zaman mənfəətin tərəddüdünün az olduğu variantın seçilməsi daha məqsədəuyğundur.

Keynsin neoklassik risk nəzəriyyəsinə istinadən “Keyns təkmilləşdirmələrinin mahiyyəti bundadır ki, müəyyən olmayan şəraitdə qərarların qəbulu üçün təkcə mənfəətin gözlənilən səviyyəsində kənarlaşmaları deyil, həmçinin gözlənilən mənfəət səviyyəsini hesablamaq və nəzərə almaq gərəkdir. Başqa sözlə, böyük mənfəətə ümid edərkən, bəzən riskə getmək də olar.”⁷

Adı çəkilən nəzəriyyələrdə riskin miqdar ölçüsünü hansı vasitələrlə təsbit etməkdən danışılır. Həmin bu miqdar ölçüsünün müəyyən edilməsinin əsasında nəyin dayanmasından asılı olmayaraq əgər bir fəaliyyət risklidirsə həmin bu fəaliyyət qeyri-müəyyən vəziyyətdə baş verən fəaliyyət kimi başa düşülür.

Sahibkarın təsərrüfat qərarlarını qəbul edən zaman müəyyən və dərk edilmiş səviyyədə riskə hazır olmağa tələb olunan qərarları qəbul edərkən mümkün əlverişsiz nəticələri müdafiə rolunu, həm də stimullaşdırıcı rolunu oynaya bilər. Bunların hamısı iqtisadi riskin funksiyalarında daha anlaşılan formada ifadə olunur. Ümumilikdə riskin funksiyalarından danışsaq, riskin iki funksiyasını qeyd etməliyik. Bu funksiyalara stimullaşdırıcı və müdafiə funksiyası aid edilir. Stimullaşdırıcı funksiyanın özünün isə iki aspekti vardır: Bunlara konstruktiv və dekonstruktiv aspektlər aid edilir. Birinci aspekt, yəni konstruktiv aspektdə iqtisadi məsələlərin həlli

⁷ John Maynard Keynes: The General Theory of Employment, Interest, and Money

zamanı risk özünə məxsus katalizator rolunu yerinə yetirərkən özünü büruzə verir. İkinci aspektdə isə qərarların qəbulu və reallasdırılmasının əsassız risk ilə avantürizmə yol verilməsilə özünü büruzə verir. Bundan başqa müdafiə funksiyasının da eyni zamanda iki aspekti fərqləndilir. Bunlara tarixi-genetik və sosialhüquq aspektlər aid edilir. Birinci aspektin məzmunundan danışsaq bu aspektdə insanlar həmişə kortəbii formada baş verə biləcək arzuolunmaz nəticələrdən müdafiə yolları və formaları axtarırlar. İkinci aspektdə isə əmək təsərrüfat və cinayət qanunvericiliyinə riskin qanunauyğunluğu kateqoriyasının tətbiqinin zəruriliyi aid edilir. “Dünya keçmişin effekti və gələcəyin səbəbidir.”⁸

Beynəlxalq bazarlardakı dalğalanmalar səbəbiylə, bu bazarlar ilə əlaqədar qanuni tənzimləmələrin edilməsi ehtiyacı 1990-cı illərin ortalarında daha da sürətlənmişdir. 1995-ci ildə Londondakı ən qədim investisiya bankı Barings Brothers Bankın müvəffəqiyyətsizliyi (Nick Leesonun Sinqapurda bazar indeksi spekulasyonu səbəbindən) sonrası çökməsi, siyasi və hüquqi tənzimləmələri etməkdə məsul olan dairələrin nəzərində riskin idarə olunmasının əhəmiyyətini artırmışdır. Bu işlər nəticəsində, 1997-ci ildə Bazel Komitəsi (The Basel Committee) Faktor Bankçılıq Yoxlama və Nəzarətinin Əsas Prinsiplərini nümayiş etdirmişdir. Buna əlavə olaraq, 1997-ci ilin fevral ayında Beynəlxalq Maliyyə İnstitutu (The Institute of International Finance) özəl sektor perspektivindən maliyyə holdinqlərinin yoxlama və nəzarəti (The Supervision of Financial Conglomerates-a Private Sector Perspective) ilə əlaqədar hesabatını nümayiş etdirmişdir. Son olaraq isə, the Basel Committee on Banking Supervision, International Organization of Securities Comissions və International Association of Insurance Supervisers'in ortaq forumu tərəfindən risk konsentrasiya qanunları nümayiş olunmuşdur. Bu qaydaların məqsədi maliyyə sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin bəsirətli bir idarəetmə anlayış və quruluşuna qovuşması üçün lazımlı qanunların təqdim edilməsidir.

⁸ Piere-Simon Laplace öz elmi işlərindən birində qeyd etmişdir:

Bazel Komitəsinin nümayiş etdirdiyi Faktor Bankçılıq Yoxlama və Nəzarətinin Əsas Prinsipləri'nin giriş hissəsində qeyd olunduğu kimi; hər hansı bir ölkənin bank sistemindəki zəiflik (inkişaf etmiş bir ölkə olub olmamasına baxmayaraq) həm o ölkənin, həm də beynəlxalq maliyyə sisteminin sabitliyini təhdid edə bilər. Maliyyə sistemlərinin gücünü artırma ehtiyacı getdikcə artan beynəlxalq bir problem olaraq diqqət çəkir.

Bu çərçivədə bir çox qurum (Basle Committee on Banking Supervision, IMF, BIS və the World Bank) dünyadakı maliyyə sabitliyini artıracaq yollar axtarmaqdadır.

Yenə eyni qanunlar ilə əlaqədar sənədin təsirli bank yoxlama və nəzarətinin əsas şərtləri hissəsindəki 13 nömrəli bənddə riskin idarə edilməsi ilə əlaqədar qanun bu şəkildə açıqlanmışdır: Bankın ali şurası səlahiyyətli, bankların müəyyən riskləri təyin etmə, müşahidə və nəzarət altına alma və bu risklərə uyğun ölçüdə kapital qarşılığı ayırmaq üzrə əhatəli riskin idarə olunması müddətinə (uyğun heyət və ali şura rəhbərliyinin nəzarəti əhatə edəcək formada) sahib olunduğunu görməlidir.

Bütün bu inkişafalar maliyyə şirkətlərinin, riski idarə etmə siyasətlərini meydana gətirə bilmək və bu siyasətləri tətbiq edəcək bölmələrin hər şeydən əvvəl müəssisələrin məruz qala biləcəyi risklər ilə əlaqədar təsirli qərarlar verə bilmək üçün maliyyə bazarları və bu bazarlarda olan məhsulların (maliyyə alətləri) işləyişini hər baxımdan anlaya biləcək səviyyədə təcrübəli personala sahib olmalarını zəruri hala gətirir .

“Risk çox yönlüdür. Hər hansı bir şirkətin öz yanaşma siyasəti ilə həll oluna bilməz.”⁹

Basel II-də Kredit Riski və Əməliyyat Riski üçün Risk Ölçmə metodları
Basel IIə kredit riski və əməliyyat riski qiymətləndirmə üsulları inkişaf səviyyəsinə görə aşağıdakı cədvəl.1-də verilməkdədir:

⁹ Osler Risk idarəçiliyi və böhrana cavab

Basel II-də Kredit Riski və Əməliyyat Riski üçün Risk Ölçmə metodları inkişaf səviyyəsi	Kredit Riski	Əməliyyat riski
Sadə	Standart Yanaşma	Əsas göstərici yanaşması
Orta	Əsas daxili qiymətləndirmə yanaşması	Standart Yanaşma
Yüksək	Yüksək daxili qiymətləndirmə yanaşması	Üstün ölçmə yanaşması

Kredit riski üçün standart yanaşma, əsas daxili qiymətləndirmə və inkişaf etmiş daxili reyting yanaşmalarından biri kimi istifadə edilməklə birlikdə, kapital zərurəti baxımından inkişaf etmiş daxili qiymətləndirmə yanaşmasının istifadəsinə təşviq edilməkdədir.

“Depozit axınının qarşısını almaq üçün Mərkəzi Bank daha sərbəst kreditlər verməlidir ki, cəmiyyət kreditləşmənin və mexanizmin dayanmadığını hiss etsin. Lakin kreditlər ucuz olmamalıdır və hətta “cərimə komissiyası” tətbiq olunmalıdır ki, banklar da həmin kreditləri daha məsuliyyətli istiqamətlə yönəlsinlər.”¹⁰

Bankların aktivləri həmçinin kapitalına aid yeni tələblərin tətbiqinə 2013-cü ilin yanvar ayından başlanacaq və 2015-ci ilin yanvar ayınadək yeni tələblərə keçid tam başa çatmalıdır. Leverec əmsalının 3% olması düşünülmüşdür.

Standart Yanaşma risk ağırlıqları, Standard & Poor 's, Moody' s, Fitch IBCA kimi müstəqil qiymətləndirmə təşkilatlarının verdiyi risk dərəcələrinə görə aşağıda göstərilən əsaslara uyğun olaraq müəyyənləşdirilir.

- Əgər iki risk qiymətləndirmə təşkilatının qiymətləndirməsi varsa yüksək olan, üç təşkilatın qiymətləndirməsi varsa ən aşağı 2 risk dərəcəsi nəzərə alınır;
- Yerli və xarici pul cinsindən dərəcələr, bir-birlərinin yerinə istifadə edilə bilməzlər;

¹⁰ Walter Bagehot Money Market is an influential book by Walter Bagehot. “Lombard Street”, 1873

- Bir qrup şirkətin qeydi, qrupdakı başqa bir şirkət üçün istifadə edilə bilməz, sadələşdirilmiş standart yanaşmada isə OECD İxracat Kredit Zəmanət Qrupuna əsasən nəşr olunan ölkə risk reytingi əsas alınmaqdadır. Bazel II "də risk ağırlığı aşağıdakı varlıq təsnifatına görə aparılır.

A. Kreditlər (iddialar): Maliyyə və Mərkəzi banklara verilən kreditlər, digər ictimai qurum və quruluşlarına verilən kreditlər, çox tərəfli İnkişaf banklarına verilən kreditlər, banklara verilən kreditlər, fond şirkətlərinə verilən kreditlər, şirkətlərə verilən kreditlər, pərakəndə kreditlər, yaşayış mülkiyyəti ipoteka qarşılığında verilən kreditlər, ticarət mülkiyyəti qarşılığı verilən kreditlər, izlənen kreditlər, yüksək risk kateqoriyaları;

B. Digər aktivlər;

C. Qeyri rəsmi əməliyyatlar.

Maliyyə riski və riskin idarə olunmasını maliyyə bazarında fəaliyyət göstərən təşkilatların idarə olunmasının əsas hissəsinə çevirən səbəblər 1970-ci illərdə meydana çıxmışdır. Bu səbəblərə 1973-ci ildə Chicago Board of Trade'in (CBOT) müəyyən səhmlər üzərində standart opsiyon müqavilələri hazırlana bilməsinə imkan verməsi, Black & Scholes'un opsiyonların dəyəri ilə əlaqədar modeli, 1979-cu ildə ABŞ-ın "Yeni İqtisadi Siyasət" anlayışı ilə həddindən artıq faiz dərəcələrinin meydana çıxması və 1980-ci illər boyunca beynəlxalq maliyyə bazarlarındakı inkişafılar aid edilməkdədir.

Dünyada Bretton Woods pul sisteminin devrilərək (1973) elastik məzənnə sisteminə keçilməsi və 1970-ci illərin əvvəllərində yüksələn inflyasiya dərəcələri valyuta və pul bazarlarında meydana gələn dalğalanmaları artırmışdır. Maliyyə təşkilatları, bu dalğalanmalardan qorunmaq məqsədiylə törəmə məhsul əməliyyatlarına başlamışlardır. Hedcinq məqsədli alət zənginliyinin yaşanmağa başladığı 1970-ci ildən sonrakı dövrdə, qlobal bank sistemində bir sıra dəyişikliklər də olmağa başlamışdır.

Bu dövrdə, böyük banklar birləşmiş, bir çox maliyyə təşkilatları qlobal bir xüsusiyyət qazanmışdır.

Maliyyə təşkilatlarının böyüməsinə baxmayaraq, bank fəaliyyətlərini tənzimləyən yerli orqanların maliyyə təşkilatlarına istiqamətli məhdudlaşdırmaların bir qismini ləğv etməsi ilə müştərilərə yeni məhsullar təqdim edilməsinə imkanın təmin edilməsi, dünya bank sektorundakı rəqabəti sürətlə artırmışdır. Bununla yanaşı ünsiyyət və məlumat texnologiyalarına bağlı inkişaf da bankların törəmə məhsullarının əməliyyat həcmələrini və bu səbəbdən bu məhsulların təbiəti səbəbiylə maliyyə təşkilatlarının məruz qaldıqları bazar risklərini bir qat daha artırmışdır.

Bu dövrdə böyük investisiya banklarından başqa, bir çox qeyri-bank kredit təşkilatları və kiçik banklar gəlirlərini artırmaq məqsədi ilə törəmə məhsul bazarlarındakı əməliyyat həcmələrini artırmışdır. Ancaq qeyri-bank kredit təşkilatları və kiçik bankların bir qismi bu əməliyyatlar səbəbiylə böyük miqdarda zərər etmiş və bəziləri də iflas etmişdir.

Yekunda, son otuz ildə maliyyə və real sektorda baş verən sürətli inkişaf bütünlükdə bankların qarşı-qarşıya qaldıqları risklərə yenilərini əlavə etmiş, riskin təyin olunması və məruz qalınan risklərin həqiqi ölçüsünün müəyyən edilməsi üçün istifadə edilən üsulların daha qarışıq olmasına səbəb olmuşdur.

Qoyulan investisiyaların, bazarlarda meydana gələn dalğalanmalar səbəbindən gözlənilən gəlirin təmin edilməməsi riskidir. Bazar riski, özü ilə bərabər başqa risklərin də təməlini meydana gətirir. Məsələn bazardakı dalğalanmalar səbəbindən faiz riski ortaya çıxa bilər. Buna bağlı olaraq likvidlik riski ortaya çıxa bilər və bəzi öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməməsi riski meydana çıxar. Bu vəziyyət etibar itkisi riski də deməkdir.

II FƏSİL. Müasir şəraitdə maliyyə risklərinin idarə olunması problemlərinin təhlili

2.1 Müasir şəraitdə Azərbaycanda maliyyə risklərinin idarə olunması siyasəti və xüsusiyyətləri

Risklərin idarə olunması siyasəti, risklərin idarə edilməsi sistemi və proseslərinə bağlı başlıca prinsip və standartları müəyyən edir. Siyasət hökmləri idarə heyəti tərəfindən müəyyənləşdirilir. Hər cür dəyişiklik üçün idarə heyətinin təsdiqi lazımdır. Minimum olaraq, siyasətdə göstərilən risklərin idarə sistemi və proseslərinin tətbiqə qoyulması və təyin olunan risk limitlərinə uyğunlaşmasının təmin edilməsi əsasdır. Şirkət daxilində tətbiq olunacaq risk idarəetməsi, qanun və standartlarının müəyyən edilməsi, fəaliyyət şəraitində dəyişmələrə bağlı olaraq risk siyasətinin yenilənməsi, təsirli risklərin idarə sistemi və proseslərinin təsis edilərək işlənməsi, şirkətin risklilik səviyyəsinin monitorinqi, risk limitlərinin təsis edilməsi, bu limitlər qarşısındakı vəziyyətinə nəzarət edilməsi və lazımlı tədbirlərin tətbiqə qoyulması idarə heyətinin məsuliyyətindədir. Lazımlı və əhəmiyyətli görülən vəziyyətlərdə, risklilik səviyyələrinin ölçülməsi, qiymətləndirilməsi və təqibi məqsədi ilə təyin olunan risk limitləri idarə heyətinin qərarı ilə qüvvəyə minməkdədir. Risk limitlərinin müəyyən risk qiymətləndirmə nəticələri və şirkətin risk iştahası əsas ünsürlər olaraq nəzərə alınmışdır. Risk limitlərini ayrı olaraq risklilik səviyyəsinə mənfi istiqamətdə təsir edəcək inkişaf və meydana gəlmələrə aid göstəricilər erkən xəbərdarlıq signalı olaraq təyin olunmaqda və izlənilməkdədir. “Keynsin fikrinə əsasən, böhrandan çıxışın əsas yolu tələbin tam yüksək səviyyəsini təmin etməkdən ibarətdir ki, buna da səmərəli maliyyə siyasəti vasitəsilə nail olmaq mümkündür.”¹¹

Risklərin idarə olunması siyasəti şirkətin təşkilati quruluşunun dəstəklənməsi və inkişaf etdirilməsi baxımından başlıca əhəmiyyətə malikdir. Risklərin idarə olunması

¹¹ Dəmət Bağirov, Mirələm Həsənlı. Maliyyə / Dərs vəsaiti (ikinci buraxılış). Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2011

sistem və proseslərinə bağlı əsas prinsip və standartların müəyyən edilməsi, siyasətdə göstərilən risklərin idarə olunmasının sistem və proseslərinin tətbiqə qoyulması və təyin olunan risk limitlərinə uyğunluğunun təmin edilməsi siyasətin əsas məqsədini təşkil edir. Risklərin idarə olunması siyasəti üzrə fəaliyyətlər, sığortaçılıq və fərdi pensiya qanunvericiliyi ilə şirkətin tabe olduğu digər qanunvericiliyin təyini çərçivəsində aparılır. Məruz qalınan risklər: sığorta və pensiya sahəsi riski, bazar riski, kredit riski, əməliyyat riski, aktiv-passiv idarə etmə riski, struktur faiz dərəcəsi riski, likvidlik riski, daşınmaz əmlak, investisiya riski və vəsait qoyma riski kateqoriyaları altında ayrı-ayrı izlənilərək qiymətləndirilib, nəzarət edilməkdədir. Ayrı-ayrı risklərin dərəcəsi əmsallar vasitəsilə müəyyən edilir.

$$\text{Biznes risk} = \text{əməliyyat riskinin standart kənarlaşması} / \text{əməliyyat gəlirinin orta göstəricisi}$$

$$\text{Satışların dəyişkənliyi} = \text{satışların standart kənarlaşması} / \text{satışların orta göstəricisi}$$

Risklərin idarə edilməsi komitəsi, idarə heyəti, Baş risk inzibatçısı, risklərin idarə edilməsi bölməsi, biznes bölmələri və daxili audit öz səlahiyyətləri çərçivəsində risklərin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi, analiz edilməsi, monitorinq, hesabat verilməsi, risk rəhbərliyinə bağlı inkişafın izlənilməsi, tətbiq olunan üsulların inkişaf etdirilməsi, lazımlı qanuni hesabat, bildiriş və təqib əməliyyatlarının İdarə Heyətinə hesabat verilməsi məqsədilə fəaliyyət göstərirlər.

Sığorta və pensiya sahəsi riski: sığorta sahəsində, reallaşma ehtimalı olan hadisələrə təminat vermə müddətində sığortaçılıq texnikasının doğru və təsirli olaraq həyata keçirilməsindən qaynaqlana biləcək riski ifadə edərkən; fərdi pensiya sahəsində, əldə edilən gəlirlərin, xərcləri qarşılamaması nəticəsində zərərə uğrama riskini ifadə etməkdədir. Sığorta və pensiya sahəsi məhsullarında aktuar quruluşun ehtiyatlılıq prinsipləri çərçivəsində texniki mənfəət gözləntisinə görə yaradılması əsasdır. Bu istiqamətdə sığorta və pensiya sahəsi texniki gəlir və xərcləri, şirkətin risk iştahası da nəzərə alınaraq, sığorta və fərdi pensiya qanunvericiliyində müəyyən əsaslar çərçivəsində müəyyən edilir. Sığorta riskinin idarə edilməsi, sığortalı portfelinin aşağı riskli yaradılması əsasına söykənir. Bu məqsədlə sığortalı portfeli

effektiv şəkildə izlənilir. Şirkətin gəlirlərinin və risk limitlərinin, Şirkətin öhdəliklərinə etdiyi riski qarşılayacaq səviyyədə olub olmadığı nizamlı olaraq izlənilir. Şirkətin vəsait və öhdəliklərindən qaynaqlanan, kredit riski xaricindəki bütün maliyyə risklərini ifadə edən aktiv-passiv riski daxilində şirkətin qarşılaşa biləcəyi bazar riski, struktur faiz dərəcəsi riski, likvidlik riski, kapital, investisiya riski və daşınmaz əmlaka investisiya riski qiymətləndirilir.

Şirkət, likvidlik riskini idarə edərkən, portfeldən mənfəət təmin edir və bazar riskinin idarə olunması funksiyaları ilə uyğun bir portfel quruluşu meydana gətirir. Bu çərçivədə yaradılan portfel vədə bölgüsü, likvidlik ehtiyaclarından güzəşt vermədən mənfəət yönümlü olması və risk gəlir tarazlığı gözlənilir. Bazar riski limitləri, şirkətin risk iştahı ilə uyğun olaraq İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən edilir. Limit uyğunlaşması, risklərin idarə edilməsi komitəsi və risklərin idarə edilməsi bölməsi və əlaqədar icraçı vahidlər tərəfindən davamlı olaraq izlənilir. Limit aşımının meydana gəlməsi halında, aşım və səbəbləri icranın qiymətləndirmələri ilə birlikdə Müşahidə Şurasına hesabat verilir. Risk limitinin aşılması halında görülməli tədbirlər İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən edilir.

Maliyyə aləti ixrac edən qurumun kredit riski dərəcəsi baxımından "investisiya edilə bilən" dərəcəyə sahib olması əsasdır. Struktur faiz dərəcəsi riski daxilində, bazar riski daxilində qiymətləndirilən faiz dərəcəsi riskindən ayrı olaraq, şirkətin bütün vəsaitinin, öhdəliklərinin, gəlir və xərclərinin faizə olan həssaslıqları səbəbindən məruz qalınan risklər izlənilir. Kapital investisiyalarına istiqamətli qərarlar (yeni investisiya qoyuluşu etmə, investisiya səviyyəsini artırma / azaltma və ya kapitaldan çıxma) şirkətin İdarə Heyəti tərəfindən alınır. Kapital qoyuluşları, risk öhdəlikləri və əldə edilən gəlir tarazlığı nəzərə alınaraq portfel yanaşması ilə idarə olunur.

Kredit riski siyasəti şirkətə borclu olan tərəflərin (agentliklər, təkrarsığortaçılar və s.) imzalanan müqavilə tələblərinə əməl etməyərək öhdəliklərini qismən ya da tamamilə yerinə yetirməmələrinə görə şirkətin zərərə uğrama ehtimalını ifadə edir.

Kredit riskinin effektiv idarə edilməsi üçün problemlərin erkən diaqnozu və təyin olunması əsasdır.

Qloballaşma prosesində valyuta kurslarındakı ani dəyişikliklər və ya faiz dərəcələrindəki dalğalanmalar şirkətlərin nağd pul vəsaitlərinin hərəkətinə təsir edərək bildiyi üçün, şirkətlərin çoxu riskdən qorunmaq və ya yayınmağı qloballaşma strategiyalarının tətbiq edilə bilən bir hissəsi olaraq görürdü. Məsələn, törəmə məhsullardan faiz dərəcəsi riskindən qorunmaq, əmtəələrin qiymətləri və valyuta məzənnələrində yaranan tərs istiqamətli hərəkətləri yüngülləşdirmək, pensiya fondlarını idarə etmək, kapital riskindən qorunmaq və portfel paylanmasını dəyişdirmək məqsədi ilə şirkətlərdə istifadə edilməkdədir.

Riski idarə etmə siyasətinə sahib olmaq, şirkət rəhbərliyini şirkət səhmdarlarına qarşı risk idarəetmə siyasətinin ehtiva etdiyi alətlərin istifadəsindən yarana biləcək olan problemlər və ya fəlakətlər baxımından asanlıqla təmin etməkdədir. Çünki riski idarə etmə siyasətləri, izləniləcək yol haqqında rəhbər xüsusiyyətində sənədlərdir. Sözü gedən siyasətlər, hansı maliyyə alətindən nə zaman, nə qədər satın alınacağını və bunlarla əlaqədar hesabat və təsdiq müddətini ümumi xüsusiyyətləri ilə ortaya qoymaqladır. Zaman zaman bu siyasətlər ən sadə forması ilə "riskdən qorun, fərziyyə etmə" deyimindən ibarətdir. Yaradılan siyasətlərin bir qisimi də, səhifələrlə uzunluqda riskdən qorunma ilə fərziyyə arasındakı fərqlilikləri ümumi xüsusiyyətləri ilə ortaya qoyan sənədlər olmaqladır. Ancaq, zaman zaman sərt siyasətlər bazarlarda mənfi nəticələnir və inkişaflardan doğan fərsətlərdən faydalanmağa maneə törətməkdədir. Digər tərəfdən, məqsədi açıqca ifadə edilmiş olan siyasətlər belə sui-istifadə olunmağa uyğundur.

Risk idarəetmə siyasəti yaratmaq ümumi xüsusiyyətləri ilə müəyyən bir müddət tələb edir. Siyasət meydana gətirmənin ilk addımını, idarə heyətinin bir siyasət inkişaf etdirməyə icazə verməsi və ya bu mövzunun müəssisənin məqsədi və hədəflərinə sağlam bir şəkildə çatması üçün risklərin idarə edilməsi ilə əlaqədar bir siyasətə ehtiyac duyulması meydana gətirir.

İkinci addım, şirkətdəki maliyyə işlərindən məsul adamın riskdən qorunmanın əsaslarını yazılı olaraq müəyyənləşdirməsidir. Bu səbəblə ikinci addım məlumat toplamağı tələb edir. Məlumat toplama əsnasında, bu əsasların həm mühasibat standartlarına uyğunluğu, həm də vergi qarşısındakı vəziyyəti əsas xüsusiyyətləri ilə ortaya qoyulmalıdır.

Üçüncü və əhəmiyyətli mərhələ hesabat müddətidir. Risk idarəetmə siyasətləri uyğun hesabat və təsdiq müddətlərini təyin etmək məcburiyyətindədir. Məsələn, təyin olunan pul limitini aşan hedcinq əməliyyatları üçün baş direktor rəyinin lazım olması və ya bəzi əməliyyatların cüt imza ilə edilməsi kimi.

Dördüncü mərhələ isə təyin olunan siyasətin nəzarət üsullarını təyin edir. Bu səbəblə sağlam bir şəkildə işləyən daxili nəzarət sisteminə ehtiyac var.

Bütün bu mərhələlərdən sonra, hazırlanan riskləri idarəetmə siyasəti ali şura və idarə heyətinə təqdim olunur. Bu zaman şirkətin qeyri-maliyyə sahələri ilə bağlı hazırlanan siyasətə qarşı zəruri suallar gündəmə gələ bilər. Bu vəziyyətdə ediləcək olan, uyğun ünsiyyət qurmaq surəti ilə rəhbərlik edən Şuranı razı salmaqdır. Digər bir tərəfdən, uyğun ünsiyyət üçün lazımlı hər cür vasitə istifadə edilməlidir. Çünki bu mərhələdə, çox vaxt risk idarəetmə siyasətindən daha çox riskə məruz qalınması səbəbindən imtina edilə bilər. Bu səbəblə, aşağıda göstərilən yollardan istifadə etməklə yaradılacaq siyasətə olan reaksiyalar aradan qaldırıla bilər:

1. Siyasətin ehtiva etdiyi anlayışların açıqlanması;
2. Qarşı-qarşıya qalınan və ya daşınan risklərin açıqlanması;
3. Köhnə tətbiqlərdən istifadə edərək hedcinqdən açıq-aydın ifadə edilməsi;
4. Seçilən alətlərin təyin olunması və aralarındakı fərqliliklərin göstərilməsi;
5. Riskdən qorunma və qorunmamanın (açıq mövqedə qalma) açıqlanması.

Maliyyə riskini idarə etmə siyasətlərindən xüsusilə valyuta məzənnələri, faiz dərəcəsi və məhsul qiymətlərindəki dəyişikliklərə qarşı qorunmanı təmin etmək üçün çox tez-tez istifadə edilməkdədir.

Risk idarəetmə siyasətlərinin ən tez-tez qarşılaşdığı tənqid, bazarda fürsət yarandıqda yaradıcılığa maneə törətmələri olmaqdır. Çünki bu tip mühitlərdə risk

idarəetmə siyasəti lazımi elastikliyə malik olmayıb, formallıqlarla doludur. Bu səbəblə, siyasətlərin olmasının lazım olduğunu dəstəkləyənlər belə, yaradılan siyasətlərin elastik olmasını müdafiə etməkdədirlər. Buradakı elastiklik, bazarda yaranan fürsətləri qiymətləndirmədən çox hədcinqi mükəmməlləşdirməyə yarayan bir elastiklik olmalıdır.

Qloballaşan, sürətli inkişaf edən texnologiyaların, artan beynəlxalq ticarət və əlaqələrin nəticəsində qarşılaşdığımız risklər də çox müxtəlif hala gəlmişdir. 30 il bundan əvvəl Azərbaycan üçün dollar kursunun insanlar üçün çox bir əhəmiyyəti yox ikən bu gün artıq dollar kursu insanların iqtisadi varlığını təhdid edən ən əhəmiyyətli risklərdən biri halına gəlmişdir. Argentina kimi ciddi mənada əlaqə içində olmadığımız bir Cənubi Amerika ölkəsinin maliyyə vəziyyətini göz ardı edə bilməyəcək vəziyyətdəyik.

İqtisadi inkişaf və inkişafın yolunu çəkən sərbəst cəhd və də bunun nəticəsi olaraq ortaya çıxan sərbəst bazar iqtisadiyyatının qarşısını açan ən böyük faktor risk almağa qarşı olan meyllərdir. Sanki risk almaq inkişafın ən əsas səbəbi halına gəlmişdir. İçində olduğumuz il ərzində dünyanın ən inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarından olan Amerikada Mərkəzi bankın on bir dəfə faiz nisbətlərinə müdaxilə edərək faizləri endirməsinin arxasında da bu anlayış dayanmaqdadır. Risk almaq eyni zamanda potensial olaraq zərər etmə vəziyyətinə düşmək olduğundan içində olduğumuz son 30 il içində riskləri təsirli bir şəkildə idarə etmək kimi bir anlayış meydana gəlmişdir. Riskə istiqamətli bu meyllər və subsidiyalar nəticəsində statistik metodların da inkişafıyla "Risk Management" kimi bir intizam ortaya çıxmışdır.

Bu gün mərkəzi banklar, kommersiya bankları kimi maliyyə təşkilatlardan böyük sənaye və xidmət quruluşlarına qədər hər biri təşkilat strukturları içində risk rəhbərliyi vahidlərinə sahibdirlər. Hər bir qurum sahib olduğu iş anlayışı və məqsədləri istiqamətində qarşılaşdığı riskləri ən təsirli bir şəkildə riski idarəetmə texnikaları sayəsində ələ alaraq strateji inkişaf etdirməkdədir.

Maliyyə dünyasından nümunə vermək lazım olsa banklar ümumiyyətlə uzun müddətli kredit verib, qısa müddətli depozitlər yığdıqları üçün faiz riski ilə

qarşılaşırlar. Öhdəliklərinin ödəmə vaxtı daha uzun olduğu üçün banklar üçün artan faiz dərəcələri zərərə səbəb olur. Banklar üçün faizin artması riskli olarkən, bir başqa bazar oyunçusu üçün faiz dərəcələrinin artması çox böyük bir risk ola bilər. Bu cür fərqli risk anlayışlarının varlığı riskin transferi kimi bir imkanı özü ilə gətirir.

Ümumiyyətlə onu qeyd edim ki, maliyyə risklərinin idarə edilməsi müəyyən müəssisələrdə gəlirin riskə nisbətinin optimallaşdırılması üzərində qurulan xüsusi bir sahədir. Başqa sözlə desək, şirkət tərəfindən gözlənilən və yaxud istənilən gəlirin səviyyəsindən asılı olaraq, risk mümkün dərəcədə, yəni bacarıldıqca minimuma endirilməlidir. Bəzi xüsusi hallarda, ailələr, adətən, böyük riskləri pensiya fondlarından mümkün olacaq qədər yayındıraraq, müxtəlif növ aktivlərə investisiya qoyurlar. Bu cür aktivlərin növləri sırasında xırda kapitallı aksiyalarla müqayisədə, böyük kapitallı aksiyalara üstünlük verilməsi və yaxud, elə regional fərqlər var ki, misal üçün, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlı ölkələrə nisbətən, daha çox inkişaf etmiş iqtisadiyyatlı ölkələrə investisiya edən fondların adlarını çəkmək mümkündür. Bununla yanaşı, ayrı-ayrı şəxslər vardır ki onlar özlərinin neft,qaz səhmlərinə və texnologiyadan əldə etdikləri faizlərə və yaxud istehsalata investisiya qoyacaqlarını müəyyən edə bilirlər.

Azərbaycanda yaşayan əhali olaraq, bizim məşğul ola biləcəyimiz əsas sənaye növü neft, qaz sənayesidir. Misal üçün neft yataqlarının qazılması, böyük məbləğdə pul vəsaitlərinin sərf edilməsini tələb edən, çox kapital tutumlu bir prosesdir ki, həmin bu stiuasiya da böyük maliyyə itkiləri riskinə gətirib çıxara bilər. Bu cür hallarda, neft-qaz şirkətləri, daha çox biləcək gəlir əldə etmək üçün, öz üzərinə yüksək dərəcədə maliyyə riskini götürə bilər.

Təcrübədə risklərin idarə edilməsi, demək olar ki, bütünlüklə riyazi bir prosesdir. Əvvəllər, bir çox rezident və qeyri-rezidentlər bank sahəsinə etimad azaldığı üçün yerli bank hesablarına pulu qoymaqdan imtina etmişlər. Bir çox insanların fikrinə görə, əgər onlar pul vəsaitlərini, fiziki məhsullar və daşınmaz əmlak kimi, sabit aktivlərdə saxlasalar, uzunmüddətli istifadə olunan məhsulların yüksək qiyməti, zaman ötdükcə onların qiymətinin düşməsi ehtimalının məhdud olması və

investorların hər hansı bir bankın istənilən bir vaxtda müflis ola biləcəyi ehtimalından ehtiyat etməsi baxımından, daha təhlükəsiz ola bilər. Əvvəllər, əmanətçiləri müdafiə etmək üçün, əmanətlərin sığortalanması haqqında olan qanunların azlığından bir çox banklar həqiqətən də müflis olmuş və əmanətçilər böyük həcimdə pul itirmişlər. Nəticə etibarilə bank sisteminin, bununla yanaşı, yerli bazarın iqtisadi səmərəliliyinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə, 2006-cı ildə, ölkəmizdə depozitlərin və ya əmanətlərin sığortalanması haqda qanunlar qəbul edildi. Hazırda, hər bir fiziki şəxsin vəsaiti məbləğdən asılı olmayaraq, illik faizi 15%-dən çox olmayan manat əmanətləri və illik faizi 3%-dən çox olmayan dollar (digər xarici valyuta) əmanətləri sığortalanır. Bu özü, cəmi bir neçə il bundan əvvəl sığortalanması nəzərdə tutulan 6000 Azərbaycan manatından və son ilə qədər sığortalanan 30 000 manata qədər əmanətlərin məbləğlərindən kəskin fərqlənir.

Azərbaycanda risklərin idarə edilməsi təcrübəsindən danışsaq 2006-cı ildə risklərin idarə edilməsi sahəsinin ilk öncə Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən həyata keçirilməyə başlamasını qeyd etmək lazımdır. Amma bu kifayət qədər mübahisəli bir sahə idi, bütün bu danışılanlar ciddi qəbul edilmirdi. Amma 2008-ci ildə iqtisadi böhran baş verdikdən sonra, Mərkəzi Bank risklərin idarə olunmasına daha çox əhəmiyyət verdi. O, banklardan və maliyyə təşkilatlarından öz təşkilati strukturlarını dəyişərək, risklərin idarə edilməsi departamentini yaratmalarını tələb etdi. Riskə qarşı tolerant davranışı müvafiq qaydada yönləndirməyə kömək etmək məqsədilə Azərbaycan Risk Profesionalları Assosiasiyası (ARPA) yaradıldı. Bunula yanaşı bu məqsədlər içərisində institusional ehtiyacları realizə edərək, bu sahəyə ən əsas təcrübə və mükəmməllik gətirilməsi də yer tuturdu.

İqtisadi böhran dünya səviyyəsinə çatdıqdan sonra bu sahədə bir sıra işlər aparılmışdır.

Inkişaf təşkilatları risklərin idarə edilməsi ilə əlaqədar aidiyyətli banklara böyük töhfələr vermişlər. Öz sahələrində peşəkar mütəxəssislər bank işçilərinə qayda-qanunları, qərar qəbul etmə prosedurlarını, risklərin idarə olunması mexanizmini öyrətmək üçün öz hünərlərindən istifadə ediblər. Təşkilati və institusional davranışı

müvafiq qaydada yönləndirmək üçün risklərin idarə edilməsi komitələri yaradılmışdır.

Maliyyə böhranının xarakterinə və bundan yaranan tələbata əsasən, ölkəmizdə risklərin idarə edilməsi funksiyasını həyata keçirən ən böyük idarələr banklardadır.

Risklərin idarə edilməsi üzrə idarələr başqa şirkətlərdə də yaranmış həmçinin telekommunikasiya sektoruna da çatmışdır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) risklərin idarə edilməsi funksiyasını yaratmışdır və onu da qeyd edir ki, sığorta şirkətlərində tənzimləyici orqanlar təzəlikcə yaradılıb.

Bu sektorda ən gözəl bacarıqlar kredit işçilərində olur, ona görə ki, onlar, bank sahəsində mühüm aspekt olan kredit riskini yaxşı qiymətləndirə bilirlər. Həmin bu qeyd edilən sektor üzərində mərkəzləşmənin və yeni qaydaların yaradılmasının nəticəsi olaraq şirkətlərdə və banklarda yaranan yeni rol və vəzifələr üçün seçilən namizədlər sırasında da, əsas etibarilə, məhz elə kredit işçiləri olur.

Azərbaycan Mühasiblər və Risk Peşəkarları Assosiasiyası (ARPA), Qlobal Risk Professionalları Assosiasiyası (GARP) ilə əməkdaşlıqda, risk mütəxəssisləri üçün iki səviyyədə testlərin həyata keçirilməsi ixtisasını almışdır. İlk-başlanğıc səviyyədə 100 nəfər iştirakçıdan 80 nəfəri testlərdə müsbət nəticə göstərmişdir. Daha mütəşşəkil təşkil olunmuş kurs olan II səviyyədə isə ümumi sınaqlarda iştirak edən 7580 nəfərdən sadəcə 30 nəfəri müsbət nəticə göstərmişdir. Həmin bu Assosiasiya böyük fərh hissi ilə Azərbaycan dilində istinad materiallarına və dünya səviyyəsində tanınan sertifikatlara malik namizədləri təqdim edir.

Risklərin idarə edilməsi təcrübəsi, hazırda mövcud kredit riski mədəniyyətini başa çatdırmaq üçün həmin bu sahənin bütün aspektlərini özündə birləşdirən, daha etibarlı və dolğun strukturu təmin etmək məqsədilə genişlənməlidir. Azərbaycanda sənayenin müxtəlif sahələri ilə məşğul olan şirkətlər görürük. O cümlədən, ölkəmizdə yerli universal neft-qaz, mülki tikinti həmçinin tikinti sektorlarını əhəmiyyətli üstünlüklərlə təmin edə biləcək böyük bir bazar var. Praktiki cəhətdən, erkən mərhələdə risklərin idarə olunmasının faydalı tərəflərini anlamaq, elə də, asan deyil.

Həmin bu məsələ, qeyd edilən faydalı cəhətləri doğru və aydın formada maraqlı tərəflərlə əlaqələndirə biləcək risk peşəkarlarının diqqət mərkəzində olmalıdır.

Birinci mərhələdə, ilk öncə, bank sahəsində əməliyyat risklərinin idarə edilməsinin, bunun ardı olaraq, bazar risklərinin idarə edilməsinin tətbiqi və daha sonra isə yeni bazarlara, eyni zamanda, karbohidrogen, sığorta bununla yanaşı biznesin başqa sahələrinə daxil olmaq nəzərdə tutulmuşdur.

Öz strateji görüşlərinin təcrübi olaraq həyata keçirilməsini dəstəkləmək məqsədilə, 2011-ci ildə Azərbaycan Mühasiblər və Risk Peşəkarları Assosiasiyası (ARPA) Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatı (IFC) ilə Böhrana Qarşı Mübarizə layihəsi üzrə əməkdaşlıq etməyi planlaşdırırdı. Həmin bu layihə bank modellərinin stress-testlərinin həyata keçirilməsi vasitələrinə yönəlmişdir və elə bu vaxt, bankın öz fəaliyyətini davam etdirməsinə kömək etmək məqsədi ilə, maliyyə hesabatlarının möhkəmləndirilməsinə dəstək olmaq üçün diaqnostika üsullarından istifadə olunacaqdır.

Ölkəmizdə məlumatın əldə edilməsi üçün istifadə edilən imkanlarda məhdudiyyətlər mövcuddur ki, bu da müəyyən dərəcədə sənayenin inkişafını ləngidən bir səbəbdir. Assosiasiyalar, inkişaf təşkilatları, tənzimləyici orqanlar və başqa maraqlı tərəflər gizli məlumatın mübadiləsi üsullarının yaxşılaşdırılmasına xüsusi fikir verməlidirlər. Daha çox əməliyyat fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi və tərəqqisinə dəstək üçün məlumatın xülasəsinin təqdim edilməsi kifayət edəcəkdir. Məlumatın açıqlanmasının ictimaiyyətə dolğun şəkildə təqdim olunmasına ehtiyac duyulmur. Azərbaycanda risklərin idarə olunması kimi çətin və mürəkkəb sahədə bir sıra irəliləyişlər əldə edilmiş və uğurlara nail olunmuşdur. Digər bir çox işlər isə hələ də görülməlidir.

Risklərin idarə edilməsində hər bir sahədəki potensial riskləri əvvəlcədən görə bilmək, izləmək, idarə etmək, lazımi fəaliyyət planlarını əvvəldən yaratmaq məqsədini həyata keçirmək üçün fəal metodlar mənimsənilmişdir.

2.2 Maliyyə risklərinin idarə olunması problemlərinin tədqiqində və qiymətləndirilməsində daxili nəzarətin rolu

Riskin idarə olunması bir müəssisənin ticarət fəaliyyətləri səbəbiylə, maliyyə dünyasında daşıya biləcəyi valyuta, faiz dərəcəsi, hissə dəyəri, xammal qiyməti riskləri kimi maliyyə risklərinin müəssisənin maliyyə fəaliyyəti üzərində yarada biləcəyi təsirlərin qiymətləndirilməsi və bu risklərin idarə altında tutula bilməsi məqsədilə müxtəlif vasitə və proseslərdən faydalanılması, ya da yeni vasitə və proseslərin inkişaf etdirilməsi fəaliyyətinin bütünüdür. Risk idarə etməsi zəif olan banklar, ola biləcək böhranları göz önünə almaz, ola biləcək böhran zamanı uğrayacaqları zərərləri təsbit edə bilməzlər. Onlar öz mənbələrinə görə çox risk alırlar. Ola biləcək itkilərin böyüklüyünü kapital kifayətliliyi çərçivəsində qiymətləndirə bilməzlər.

Riski qiymətləndirmə bir təftiş deyil, yüksək səviyyədə bir araşdırma ya da müxtəlif normativlərin uyğunluğuna nəzarət edəcək ətraflı testləri ehtiva edən bir müddətdir.

Risklərin qiymətləndirilməsi prosesi aşağıda əks etdirilmişdir.

- məlumatların toplanılması;
- məlumatların qruplaşdırılması;
- qruplaşdırılmış məlumatların analizi;
- risklərin baş vermə səbəblərinin araşdırılması;
- əldə dilən nəticəyə əsasən tədbirlər planının hazırlanması.

Riski qiymətləndirmə müddəti firmaya təsir edən xarici risklərlə birlikdə iş və nəzarət risklərinin təyin olunmasını ehtiva edən bir müddətdir. Bu risklər, yeddi növ tənzimləyici risk altında firmanın qanuni hədəflərinə hansı formada təsir edəcəyinə baxılaraq qiymətləndirilir. Sözü gedən risklər "hədəflərə istiqamətli risk qrupları" (Risk to objectives groups-RTO groups) olaraq təyin olunmuşdur və qanuni hədəflərlə hansı formada əlaqələndirildiyi Əlavə 1-də açıqlanır.

- Gözləntilərimizi bir firmanın idarəsinin bu sənəddə açıqlanan xüsusiyyətlərə tamamilə uyğunluq göstərəcəyi yanaşmasında deyilik, daha çox bir firmanın etdiyi işin xüsusiyyətləri və miqyası ilə əlaqələndirməyə çalışırıq;

- Risk qiymətləndirmənin nəticəsi firmamızın daşdığı risklərə bağlı araşdırmanın ortaya çıxardığı bir sənəddir. Bu sənəd eyni zamanda diaqnoz qoyulan mövzuları açıqlayan və bu mövzuları işarələmək üzrə alınacaq tədbirləri təyin edən bir risk azaldılması proqramını da ehtiva etməkdədir;

- Risk azaltma proqramına yanaşmamız, təsirli daxili auditin yaradılması və davam etdirilməsi ilə firmanın tənzimləyici qayda və öhdəliklərə uyğunluq içində fəaliyyət göstərməsində üst səviyyə rəhbərliyinin vəzifələrinə diqqət çəkməkdir;

- Firma, risk profilinə bağlı olaraq bir fəaliyyət dövrünə görə yenidən qiymətləndiriləcək. Əgər firmanın daşdığı risklər, risk azaldılması proqramında maddi dəyişiklik edilməsinə diqqət çəkirse qiymətləndirməmizi yenidən araşdıracağıq.

Risk = ehtimal x itki

Risk – Təhlükənin realizasiyası tezliyi ilə müəyyən olunan təhlükənin keyfiyyət xarakterinin ölçülməsi

$$R = N(t) / Q(f)$$

$N(t)$ — 1 zaman vahidində xoşagəlməz hadisələrin baş vermə tezliyi

$Q(f)$ — müəyyən risk faktoruna məruz qalan obyektlərin sayı

Müəssisələr hədəflərinə çatarkən saysız hesabsız risk ilə rastlaşırlar. Şirkət sayının gün keçdikcə artması, şirkət quruluşunda meydana çıxan dəyişikliklər, texnologiyanın sürətli bir şəkildə inkişafı müəssisələr üçün əhəmiyyətli risk sahələrindən bir neçəsidir. Müəssisənin mövcudluğunu təhdid edən bu risklərin yox edilməsi və ya ən minimuma endirilməsi lazımdır. Sözü gedən riskə əsaslanan daxili maliyyə nəzarət sistemi müəssisənin qarşılaşdığı risklərin təsirli bir formada idarə edilməsini təmin etməkdə müəssisələr üçün məqbul bir zəmanət meydana gətirməkdədir.

İndiki vaxtda təşkilatların hədəflərini həyata keçirərkən qarşılaşdıqları mövcud və ya ehtimal olunan riskləri minimuma endirmələri və texnoloji inkişaflarla ayaqlaşmaları lazımdır. Hədəflərin reallaşdırılması yolunda ehtiyac duyulan əhəmiyyətli tədbirlərdən biri də daxili maliyyə nəzarəti sistemidir. Müəssisələr, daxili maliyyə nəzarəti sistemini tətbiq edərək qarşılaşdığı riskləri təsirli bir formada idarə etmək imkanına qovuşur.

Müəssisədə təsirli bir formada tətbiq olunan daxili maliyyə nəzarəti sistemi; müəssisə fəaliyyətlərinin təsirli və məhsuldar olmasını, maliyyə hesabatlarının etibarlılığı ilə qanun və qaydalara uyğun davranılmasını təmin etməkdədir. Özəl və ya dövlət sektorunda tətbiq olunması tövsiyə edilən maliyyə nəzarəti sisteminin nəzarət çevrəsi, riskin qiymətləndirilməsi, nəzarət fəaliyyəti, informasiya-kommunikasiya və izləmə olaraq beş əsas mərhələsi var və bu beş əsas mərhələyə riayət edilməsi müəssisələrin hədəflərinə çatmasına köməkçi olmaqdadır.

Son illərdə daxili nəzarət sistemi üzərində fokuslaşan təşkilat və nəzarətçi sayında artım təsbit edilmişdir. Edilən analizlər nəticəsində bu artımın səbəbi olaraq bəzi böyük təşkilatlarda baş verən maliyyə itkiləri və maliyyə bazarlarındakı inkişaf nəticəsində qarşılaşılan risklər göstərilməkdədir. Bu cür itkilərin qarşısının alınması və risklərin azaldılmasında təsirli bir daxili nəzarət sisteminin əhəmiyyətli bir yeri vardır. Bu səbəblə bu bölmədə daxili nəzarət sistemində təfəsilatları ilə yer verilərək daxili nəzarət sisteminin əhəmiyyətinə diqqət çəkilmək istənməmişdir.

Daxili maliyyə nəzarətinin xüsusiyyətləri aşağıdakı formadaadır.

- Təşkilatlarda mövcud və ya ola biləcək risklərin təsbit edilməsi;
- Mümkün risklərə qarşı lazımlı nəzarət və proseslərin inkişaf etdirilməsi;
- Daxili nəzarət sistemi ilə lazımlı idarələrin edilməsi üçün daxili audit proseslərinin qurulmasını təmin edən bir sistemdir.

“Maliyyə nəzarəti-iqtisadi subyektlər: dövlət, müəssisə və təşkilatların maliyyə fəaliyyətləri üzərində qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanlarının nəzarətidir.”¹²

¹² Dəmət Bağirov, Mirələm Həsənlı. Maliyyə / Dərs vəsaiti (ikinci buraxılış). Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2011

Daxili maliyyə nəzarətinin köməylə təsbit edilməsi və qarşısının alınması lazım olan risklər:

- Maliyyə, texniki və ya xarici mənbələrin səhv istifadəsi;
- Büdcə və ya digər mövzularla əlaqədar alınan səhv qərarlar;
- Hiylə ya da səhv;
- Mühasibat qeydlərindən qaynaqlana biləcək səhvlər;
- Maliyyə məlumatlarının etibarlı olmaması və məlumatları haqda vaxtında hesabat verilməməsi nəticəsində meydana gələn səhvlər.

Daxili nəzarət sisteminin ikinci əhəmiyyətli ünsürü risk qiymətləndirilməsidir. Müəssisələr fəaliyyətlərini həyata keçirərkən saysız-hesabsız risklə rastlaşırlar. Risk, müəssisə fəaliyyətinin planlaşdırıldığı kimi həyata keçməmə ehtimalıdır. Müəssisə rəhbərliyi risklərin müəyyən edilməsini, analizini və zəiflədilməsini ya da aradan qaldırılmasını təmin etmək məqsədi ilə zəruri siyasətləri tətbiq etməlidir.

İdarə heyəti risklərin təyin olunmasından və lazımlı tədbirlərin alınmasından məsuldur. Əməliyyat riskləri daxili və kənar risklər olmaq üzrə ikiye ayrılmaqdadır. Müəssisə xarici risklər iqtisadi inkişaf və qanuni aktlardan yaranmaqdadır eyni zamanda bu risklər müəssisənin böyümə və inkişafına mənfi təsir etməkdədir.

Daxili risklər isə işçilərin kifayət qədər məlumat və təhsil almaması səbəbindən ortaya çıxma biləcək riskləri əhatə edir. Bu cür risklər daxili nəzarət sisteminin qeyri-kafiliyindən qaynaqlanmaqdadır.

Müəssisənin qarşı-qarşıya qala biləcəyi risklər ümumi olaraq aşağıdakı kimi sistemləşdirilir:

- Fəaliyyət göstərilən mühitdəki dəyişikliklər: Formalaşdırıcı nüfuzun ya da müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi mühitdə meydana gələn dəyişikliklər müəssisənin rəqabət mühitində bir təzyiqə səbəb ola bilər;
- Müəssisəyə alınan yeni personalların mövcudluğu: Yeni personalları daxili nəzarətə baxışları fərqli ola bilər;
- Yeni və ya yenilənən məlumat sistemləri: Məlumat sistemlərindəki sürətli dəyişikliklər daxili nəzarət sistemi üçün risk yarada bilər;

- Sürətlə böyümə: müəssisənin fəaliyyətlərindəki sürətli böyümə daxili nəzarət sisteminin geriləməsinə səbəb ola bilməkdədir;
- Yeni məhsullar, fəaliyyətlər və iş modelləri: Müəssisənin yeni iş sahələrinə ya da əməliyyat dəyişikliyinə getməsi daxili nəzarət ilə əlaqədar risklərin ortaya çıxmasına səbəb olmaqdadır;
- Texnologiyada meydana gələn dəyişikliklər: Müəssisənin istehsal prosesi və ya məlumat sistemlərindəki dəyişiklər nəticəsində meydana çıxan texnoloji inkişaf risk sahələrini meydana gətirə bilər;
- Mühəsibatlıqla əlaqədar qanunlar: Mühəsibat qaydalarında meydana gələn dəyişikliklər və ya bu dəyişikliklərə uyğunlaşma müddəti və son olaraq beynəlxalq fəaliyyətlərdə meydana gələn artımlar, yeni əlaqələr daxili nəzarət sisteminə mənfi təsir edə bilər.

Risqlərin idarə olunması: istənilən və istənilməyən nəticələrin göz önünə gətirilməsi ilə rəhbərliyə qərar almaqda köməkçi olarkən təşkilatlara da sistemlərinin yaxşılaşdırılmasına, qaynaqlarının köçürüləcəyi yeri təsbit etmədə ya da risk səviyyələri ilə nəzarət xərcləri arasında yaxşı bir tarazlıq qurmada köməkçi olmaqdadır. Risklərin idarə olunması, idarə və nəzarət sistemlərinin ayrılmaz bir tərkib hissəsidir. Buna görə risk idarəetmə yanaşması mövcud idarəetmə strukturlarına, planlaşdırma və qərar alma prosesinə daxil edilərək güclü bir idarəçilik quruluşunun meydana gəlməsi təmin edilməkdədir.

Avropa Komissiyası tərəfindən edilən bir şərhə görə risklərin idarə edilməsinin köməyi ilə fəaliyyətlərə istiqamətlənmiş əsas risklərə bağlı bir zəmanətin təmin edilməsi ilə strateji planlaşdırma və proqramlaşdırma sistemlərinin inkişaf etdirilməsi, tamamlanması və daxili nəzarət sistemlərinin güclü olması təmin edilir.

Daxili maliyyə nəzarəti və risklərin idarə edilməsi bir-birini tamamlayan iki faktdır. Daxili maliyyə nəzarəti müəssisə aktivlərinin qoruma altına alınmasını, maliyyə hesabatlarının etibarlı olmasını, qaynaqların effektiv və təsirli bir şəkildə istifadə edilməsini təmin etmək üçün risk idarə etmə metodlarının və lazımlı prosedurların təşkil edilməsini təmin etməkdədir. Bunlara istinadən daxili nəzarətin

və təşkilati rəhbərliyin əhəmiyyətli bir parçasını meydana gətirən daxili maliyyə nəzarətinin risklərin idarə olunmasını əhatə etdiyi deyilə bilər.

Daxili maliyyə nəzarəti, müəssisənin fəaliyyətində təsirli bir risk idarə olunmasını təmin etdiyi kimi müəssisənin hədəflərinə çatmasında da köməkçi olmaqdadır.

Koordinasiyalı, sistematik bir risk idarə olunmasından gözlənilən faydalar bunlardır:

- Müəssisənin qarşılaşdığı əsas risklərlə əlaqədar dəqiq məlumatlara sahib olunması ;
- Müəssisənin hədəflərinə çatmasına dəstək olunması;
- Risklərin müəyyən edilməsi və idarə olunması üçün aktiv idarə strategiyalarının təşviq edilməsi;
- Müəssisəni bütünlüklə əhatə edəcək formada müsbət bir risk mədəniyyətinin yerləşdirilməsi;
- İdarə ya da idarə heyətinə qərar vermədə təsirli üsullardan istifadə edilməsi;
- Müəssisənin reallaşdırdığı fəaliyyətlərə qarşılıq cəmiyyətin güvəninə artırılmasıdır.

Risqləri idarə etmək üçün müəssisə əvvəlcədən hansı risklə qarşı-qarşıya qalacağını bilməli və bu riskləri qiymətləndirməlidir. Müəssisənin risk profilini hazırlaya bilməsi üçün əvvəlcə o riskləri təsbit etməlidir.

Bu mərhələdə risklərin hədəflərlə əlaqədar olub olmaması əhəmiyyət kəsb edir. Riskləri təsbit edərkən risklərin hədəflərlə bağlı olmasına diqqət edilməlidir. Risklər ancaq hədəflərlə əlaqələndirilərək qiymətlənə bilər və qiymətləndirildikdən sonra prioritet sırasına görə təşkil edilə bilər. Bir risk təsbit etmə mərhələsində olarkən riskin müəssisənin fərqli məqsədləri ilə əlaqəli olduğu müəyyən edilə bilər, riskin potensial təsiri fərqli hədəflərə görə dəyişə bilər, ya da riski ən yaxşı bir formada istiqamətləndirmə isə fərqli hədəflərə bağlı olaraq dəyişə bilər. Bu mərhələdə nəzərə alınması lazım olan bir başqa xüsusiyyət; risklər təsbit edilərkən hədəflərlə bağlı olmayan, hədəflərə təsir etməyən riskləri təyin etməkdən çəkinməkdir. Qısacası, bir riskin

tərif, hədəfə təsir etməsinin səbəbini və hədəfdə meydana gələ biləcək təsiri (səbəb və nəticə) əks etdirməlidir.

Risqlərin idarə olunması üçün lazımlı infrastruktur yaradıldıqdan sonra risklərin idarə olunmasının tətbiq edilməsi mərhələsinə keçilir. Yuxarıda da ifadə etməyə çalışdığım kimi risklərin idarə olunmasının şirkətlərdə tətbiq olunması üçün müəyyən bir prosesə riayət olunmalıdır. Risk idarə etmə prosesinə risklərin təyin edilməsi ilə başlanılmalıdır. Beləliklə müəssisənin qarşılaşa biləcəyi risklər təsbit edilmiş olur. Daha sonra risklər analiz edilir. Edilən analizlə müəssisənin qarşılaşdığı risklərin şiddəti ölçülmüş olur. Müəssisəyə ən çox təsir edən əhəmiyyətli risklər təsbit edildikdən, yəni üstünlük verildikdən sonra risklərə qarşı alınacaq qərar müəyyən olunur və tətbiqə qoyulur. Bütün bu mərhələlər yaxından izlənilir və bu mərhələlərdə təkliflər nəzərə alınır.

Müəssisələrin qarşılaşdıqları riskləri azaltmaq, yox etmək və ya riskləri imkanlara çevirmək üçün təşkil edəcəkləri risk idarə etmə prosesinin beş əsas hədəfə uyğun olması lazımdır. Bu hədəflər bunlardır:

- İş strategiyalarından qaynaqlanan risklərin müəyyən edilməsi, təyin olunması və prioritet sırasının müəyyən olunması;
- İdarə və idarə heyətinin müəssisə üçün qəbul edilə bilən risk səviyyəsini təsbit edilməsi;
- Risklərin azaldılması üçün lazım olan cəhdlərin ya da fəaliyyətlərin təşkil edilməsi;
- Risklərin və risklərin idarə edilməsi məqsədilə idarələrin fəaliyyətini dövrü olaraq yenidən qiymətləndirmək üçün davamlı izləmə fəaliyyətlərinin aparılması;
- İdarə və idarə heyətinə riski idarə etmə proseslərinin nəticələri haqqında periodik olaraq hesabat verilməsi.

Risk idarə etmə prosesinin əhəmiyyətli bir mərhələsi olan izləmə; risklərin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi, müvafiq nəzarət və cavabların tətbiqdə olmasını təmin etmək üçün həyata keçirilir. Risk idarə etmə prosesində inkişafların, irəliləyişlərin təsbit edilməsi üçün siyasət və standartların nizamlı bir formada təftişi

edilməli və onların çıxışları yaxından araşdırılmalıdır. Proses təqib edilərkən eyni zamanda müəssisədə və müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi mühitdə meydana gələn dəyişikliklər də nəzərdə tutulmalıdır.

Risk prosesinin davamlı nəzərdən keçirilməsindən təşkilatda işləyən hər kəs məsuldur. Risk sahəsində meydana gələn bütün dəyişikliklərdən istər rəhbərlik, istərsə də digər işçilər xəbərdar olmalı və lazım olduqunda bu dəyişikliklər əlaqədar vahidə çatdırılmalıdır. Rəhbərliyin izləmə mərhələsindəki bir digər məsuliyyəti isə risklər üçün hesabat verə bilənin olmasını təmin etmək, sistemin idarə etməsindən məsul olmaq və lazımlı yeniliklərin edilməsi üçün sistemi izləməkdir. Risk sahəsində meydana gələ biləcək dəyişikliklərə; təşkilatın hədəflərində, istifadə edilən sistemdə, proseslərində və informasiya texnologiyalarında meydana gələn dəyişikliklər nümunə olaraq verilə bilər.

Risk idarə etmə tətbiqlərinin aktuallığına və məqsədinə uyğun bir formada qalması üçün izləmə fəaliyyətlərinin davamlı olaraq reallaşdırılması lazımdır. Çünki zaman daxilində risklərin təsir və ehtimallarına təsir edən faktorlar ya da risklərin idarə olunması üçün lazım olan fəaliyyətlərin xərcləri dəyişiklik göstərə bilər. Bununla birlikdə izləmə və ya gözdən keçirmə fəaliyyətləri risk idarə etmə müddətindən, hadisələrdən, risk idarə etmə planından və planın tətbiqi nəticələrindən dərs çıxarılmasını təmin etməkdədir. Risk qiymətləndirmə ünsürünün bir dövrünü meydana gətirən maliyyə hesabatı ilə əlaqədar təyin olunmuş olan hədəf maliyyə hesabat hədəflərinin açıq bir formada təyin olunması, maliyyə hesabat hədəflərinə çatılması üçün lazımlı olan əməliyyatların sənədlərə uyğun olaraq həyata keçirilməsi və maliyyə hesabatının məqsədlərini təhdid edən risklərə qarşı lazımlı tədbirin alınmasıdır. Üz-üzə edilən anket üsulu ilə maliyyə hesabatı ilə əlaqədar məqsədlərin reallaşdırılmağa çalışıldığı təsbit edilmişdir. Xüsusilə müəssisənin fəaliyyətlərini planlı olaraq icra etməsi bu hədəf ilə əlaqədar bir riskin ortaya çıxmasına maneə törətməkdədir.

Risk qiymətləndirmənin digər bir prosesi maliyyə hesabatı riskidir. Maliyyə hesabatı ilə əlaqədar risklərin əvvəlcə təyin olunması və ardından təsirli bir şəkildə idarə olunması lazımdır. Eyni zamanda maliyyə hesabatı ilə əlaqədar siyasətlərin yaradılması və olabiləcək risklər üçün lazımlı tədbirlərin alınması son dərəcə əhəmiyyətlidir. Görülən işdə müəssisənin maliyyə hesabatı sahəsi ilə əlaqədar riskləri təsbit etdiyi, ancaq risklərin qarşısını almaq üçün bir hərəkət planı meydana gətirmədiyi təsbit edilmişdir. Risklər üçün hərəkət planının olmaması risklərin təsirli bir şəkildə idarə edilmədiyi mənasını verməkdədir. Risk idarə etməsinin plana uyğun olmaması riskə əsaslanan daxili maliyyə nəzarət sistemi üçün orta səviyyədə bir risk meydana gətirməkdədir. Bunun xaricində maliyyə hesabat müddəti ilə əlaqədar hər hansı bir riskin olmadığı müəyyən olunmuşdur. Risk qiymətləndirmənin son prosesi olan hiylə (saxtakarlıq) mənbəli risklər müəssisənin xüsusilə üzərində dayanması lazım olan bir mövzudur. Əlaqədar müəssisədə hiyləli əməliyyatlardan yaranan risklərin müəyyən edilməsi və effektiv bir formada idarə olunması lazım olduğu kimi hiylə mənbəli risklər üçün prosedur yaradılması və hiylə mənbəli risklərin meydana çıxmasına maneə törədəcək lazımlı tədbirlərin alınması da lazımdır. Görülən iş nəticəsində təşkilatın hiylə mənbəli risklər üçün təyin olunan hədəfləri tam olaraq yerinə yetirdiyi görülməkdədir. Risklərin qarşısının alınmasını təmin edən lazımi nəzarət fəaliyyətlərinin təyin olunduğu və idarə edildiyi müəyyən olunmuşdur. Ancaq, risklərə qarşı lazımlı tədbirləri ehtiva edən nəzarət fəaliyyətlərinin idarə etmədə iştirak etmədiyi və inkişaf etdirilmədiyi meydana çıxarılmışdır. Bu vəziyyət, araşdırılan təşkilat üçün orta səviyyədə bir risk meydana çıxarmaqdadır. Nəzarət fəaliyyətlərinin seçilməsi və inkişaf etdirilməsi prosesi üçün təyin olunan hədəf, nəzarət fəaliyyətlərinin mənfəət və zərər analizi edilərək müəyyən edilməsi, idarə olunması və seçilən və inkişaf etdirilən nəzarət fəaliyyətlərinin yazılı formaya gətirilməsidir. İşdə nəzarət fəaliyyətlərinin mənfəət və zərər nəzərə alınaraq təyin olunduğu ancaq nəzarət fəaliyyətlərinin tətbiqə qoyulmasında axsaqlıqlar yaşandığı müəyyən olunmuşdur. Bunun müəssisə üçün yüksək bir risk meydana gətirdiyi deyilə bilər.

Nəzarət fəaliyyətlərindən bir digəri siyasət və prosedurlardır. Siyasət və prosedurların müəyyən edilməsi, tətbiqə qoyulması və bütün fəaliyyətlərə bağlı siyasət və prosedurların yazılı formaya gətirilməsi siyasət və prosedurlar üçün təyin olunan hədəfləri göstərməkdədir. İşin nəticəsində siyasət və prosedurların təyin olunduğu, ancaq bunların müəssisədə tətbiq olunmadığı və yazılı formaya salınmadığı müəyyən olunmuşdur. Tətbiq olunmayan və yazılı formaya salınmayan bir siyasət və prosedur müəssisənin mənfi vəziyyətlərlə qarşılaşmasına səbəb ola bilər.

Nəzarət fəaliyyətlərindən olan informasiya texnologiyaları müddəti üçün təyin olunan hədəf, informasiya texnologiyaları sahəsində bilik əməliyyat idarələrinin yaradılması, bu sahədə edilən əməliyyatların əskiksiz bir formada yerinə yetirilməsi üçün müxtəlif nəzarət fəaliyyətlərinin tətbiq olunması və informasiya texnologiyaları ilə əlaqədar nəzarət fəaliyyəti üçün bir sənədin yaradılmasıdır. Məlumat texnologiyalarını ehtiva edən bir proseduranın mövcud olmadığı görülməkdədir. Məlumat texnologiyalarını ehtiva edən bir proseduranın olmaması orta səviyyədə bir riskə səbəb olmaqdadır.

Daxili maliyyə nəzarəti prosesinin dördüncü ünsürü olan məlumat-informasiya ilə əlaqədar bu nəticələr meydana çıxmışdır:

Bir məlumat-informasiya müddəti olan maliyyə hesabat məlumatı ilə maliyyə hesabatına uyğun bir məlumat sisteminin yaradılması, maliyyə hesabatlarının effektiv bir formada idarə olunması və maliyyə hesabat məlumatının əlaqədar qeydlərdə iştirak etməsi nəzərdə tutulur. Maliyyə hesabat məlumatının effektiv bir formada idarə olunması və maliyyə hesabatı ilə əlaqədar sənədlərin olduğu anket sorğusu nəticəsində müəyyən olunan müsbət bir sonudur. Ancaq maliyyə hesabatına uyğun bir məlumat sisteminin yaradılmaması təşkilat üçün yüksək dərəcədə əhəmiyyətli bir riski ifadə etməkdədir.

Bir digər məlumat-informasiya müddəti olan daxili nəzarət məlumatı üçün təyin olunan hədəf, daxili maliyyə idarələrinin fəallığını artıracaq bir məlumat sisteminin yaradılması, idarə olunması və daxili nəzarət məlumatının bütün müəssisədə bilinməsini təmin edəcək əl kitabçalarının hazırlanmasıdır. Keçirilən görüşlər

nəticəsində təşkilatda hər kəs tərəfindən qəbul edilmiş bir daxili nəzarət məlumat sisteminin yaradıldığı və təsirli formada idarə edildiyi təsbit edilmişdir. Ancaq daxili nəzarət ilə əlaqədar məlumatların yer aldığı hər hansı yazılı proseduranın olmaması orta səviyyədə bir risk ilə qarşılaşılması ehtimalını artırır. Bir digər məlumat-informasiya müddəti isə daxili ünsiyyətdir. Müəssisənin bütün vahidləri arasındakı ünsiyyəti təmin edən daxili ünsiyyətin yaradılması, təsirli bir formada idarə olunması və daxili ünsiyyətin təsirli olmasını təmin edən prosedurların hazırlanması daxili ünsiyyət üçün təyin olunan hədəflərdir. Təşkilatın bu hədəfləri tam olaraq yerinə yetirdiyi keçirilən görüş nəticəsində əldə edilən bir nəticədir. Bu səbəblə daxili ünsiyyət mövzusunda heç bir riskin olmadığı asanlıqla deyilə bilər.

Maliyyə risklərinin idarə olunması problemlərinin tədqiqində və qiymətləndirilməsində daxili nəzarətin rolundan danışsaq ikili nəzarət və ya digər bir adıyla dörd göz prinsipini xüsusi qeyd etməliyik. Bu prinsipə əsasən fəaliyyətə bir deyil, iki şəxsin nəzarət etməsi başa düşülür. İkili nəzarətin tətbiqi nəticəsində fəaliyyətə risklərin təsiri nisbətən yumşaldılır.

Daxili nəzarətin digər bir rolu isə hər hansı bir risk hadisəsi baş verən zaman nəzarətin preventiv xarakterli olmasıdır. Bu xarakterə əsasən iş prosesi zamanı baş vermiş risk hadisəsindən nəticə çıxarıb irəliləyən zamanlarda bu kimi risk hadisələrinin baş verməsinin qarşısını almaq və ya riskin təsirinin yumşaldılması üçün mövcud tədbirlərin analiz olunması nəzərdə tutulur.

Maliyyə risklərinin idarə olunması problemlərinin tədqiqində və qiymətləndirilməsində daxili nəzarətin üçüncü rolu isə psixoloji faktora diqqət yetirilməsidir. Əgər işçi onun fəaliyyətinə nəzarət edildiyini bilirsə o öz işini icra edən zaman nisbətən daha məsuliyyətli olacaq, öz fəaliyyətini müntəzəm şəkildə həyata keçirəcəkdir. Hətta belə bir deyim vardır ki, hər bir şəxs özünün risk meneceridir. Yəni risklərdən qorunmağın və ya risk hadisəsi baş verən zaman itkinin, zərərin az olmasını təmin etmənin ən sadə yolu hər bir kəsin öz işini icra edən zaman risk faktorunu daim nəzarətdə saxlamasıdır.

III FƏSİL. Maliyyə risklərinin idarə olunması problemlərinin həllinin təkmilləşdirilməsi

3.1 Risklərin minimallaşdırılmasını təmin etmək məqsədi ilə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi

Şirkətlər risklərin idarə edilməsi və yumşaldılması prosesini həyata keçirmək üçün əsaslı planlar cızmaqla riski idarə etməlidirlər. Risklərin yumşaldılması prosesi dedikdə risklərin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi bu risklərin idarə edilməsi və yumşaldılması stragiyalarının inkişafı başa düşülür. Adətən daha yüksək meydana çıxma ehtimalı olan risklər və itki riskləri ilk olaraq idarə olunur.

Risklərin minimallaşdırılması üçün bir neçə vasitələrdən istifadə edilir.

Bunlara misal olaraq aşağıdakı vasitələri göstərmək olar.

1. Riskin sığorta şirkətinə ötürülməsi. Nəzərə almaq lazımdır ki, əgər sən riskə görə məsuliyyəti sığortaçının üzərinə qoymaq istəyirsənsə, o zaman sən sığortaçının hesabına müvafiq ödəniş həyata keçirməlisən. Əksər hallarda bunun əvəzinə özünüsığortalama, yəni riskin əleyhinə müəssisəsinin özü tərəfindən tədbirlərin həyata keçirilməsi daha əlverişlidir;

2. Riski yaradan funksiyaların üçüncü tərəfin üzərinə ötürülməsi. Bəzi zamanlarda riskləri sığorta şirkətinə deyil, digər müəssisələrin üzərinə ötürmək vasitəsilə də azaltmaq mümkündür. Misal üçün, bir müəssisə mebel istehsalı ilə məşğuldur həmin bu mebel istehsalçısı olan müəssisə mebelin daşınması və eyni zamanda bunun üçün yük maşınları parkının saxlanması ilə əlaqədar məsuliyyətdən irəli gələn risklərdən azad olmaq üçün bu əməliyyatın yerinə yetirilməsinə aid yüklərin daşınması üzrə ixtisaslaşmış şirkət ilə müqavilə imzalamaqla faktiki olaraq daşınma ilə əlaqədar olan riskləri üçüncü tərəfin üzərinə ötürmüş olur;

3. Arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara biləcək hadisənin baş vermə ehtimalının azaldılması. Misal üçün, bir yanğının baş vermə ehtimalı yanğının əleyhinə keçirilmiş təlimlər, köhnəlmiş elektrik avadanlığının təzəsi ilə əvəz edilməsi,

oda-dayanıqlı materiallardan istifadə edilməsi kimi tədbirlərin görülməsi vasitəsilə azaldıla bilər;

4. Arzu olunmaz hadisə ilə əlaqədar itkinin azaldılması. Əvvəldə qeyd etdiyimiz yanğın təhlükəsi ilə əlaqədar misala qayıdaraq əlavə edək ki, su, köpük və sair vasitələrlə söndürmə sisteminin yaradılması, müəssisə ərazisində avtonom yanğın zonalarının nəzərdə tutulması, müəssisənin yanğınsöndürmə stansiyasına yaxın olan sahədə yerləşdirilməsi kimi tədbirlər yanğın baş verən zaman dəyə biləcək ziyanın azaldılmasına xidmət edir.

Riski yaradan fəaliyyətin qəti surətdə qadağan olunması. Misal üçün, bəzi mal və yaxud xidmətlərlə bağlı olan risklər, hansıki cərimələr, itkilər, qəbul edilmiş standartlara uyğunsuzluq və.s gözlənilən gəlirdən yüksək olduqda həmin əmtəə və xidmətlərin istehsalı qadağan oluna bilər.

“Hər hansı bir rəsmi sənəd yoxdur ki, nə rəsmi banklar, nə də banka nəzarət edən orqanlar (iqtisadiyyatda yaranmış) köpükləri vaxtında görə bilsinlər”.

“Fikrimcə risklərin azaldılmasının yeganə ən effektiv yolu bank nəzarətçilərinin banklar və maliyyə təşkilatlarının böhrana tab gətirmək üçün kifayət qədər kapitalı və likvidliyinin olmasına əmin olmaq idi.”

“Biz öncədən görə bilmədik ki, təkcə azalmaqda olan ev qiymətləri bank sistemində ciddi problemlərin yaranması ilə nəticələnəcək geniş miqyasda ipoteka kreditlərinin defoltuna səbəb ola bilər.”¹³

Daxili nəzarət sistemi qurulmadan əvvəl, müəssisə rəhbərliyi mövcud risklərin növlərini və əhəmiyyətlik dərəcəsini bilməlidir. Rəhbərlik tərəfindən bu risklərdən qaçınmanın mümkün olmayacağı qəbul edildikdən sonra, bu risklər səbəbilə meydana çıxma biləcək zərərləri minimuma endirə bilmək üçün daxili nəzarət sistemi qurulmalıdır. Müəssisə idarəçiləri 2 cür risklə qarşı qarşıyadır.

Maliyyə riskləri; uyğun olmayan rəhbərlik siyasətinin tətbiq olunması və saxtakarlıq, korrupsiya əməliyyatları nəticəsində, aktivlərin itirilmə ehtimalıdır.

¹³ Timothy Geitner, *Stress Test: Reflections on Financial Crises* Broadway Books, 2015

Mühasibatlıq riskləri: aktivlərlə əlaqədar hesab vermə öhdəçiliyinin yerinə yetirildiyi hesabatlarda və qeydlərdə ediləcək səhv ehtimalıdır.

Müəssisə böyüklüyü, fəaliyyət mövzusu, istifadə edilən aktivlərin növü və müəssisə sahibinin müəssisə ilə maraq dərəcəsi həm aktivlərin qeyri-kafi və yolsuz əməliyyatlarda istifadə edilməsi riskini (maliyyə riski), həm də mühasibat qeydlərində və hesabatlarında edilən səhvlərlə bağlı risklərə (mühasibat riskini) təsir edən faktorlardır.

Daxili nəzarət sisteminin qurulması müəssisəyə maddi bir xərc gətirəcəkdir. Bu xərc qurulacaq sistemdə yer alan personalın sayı və xüsusiyyəti və texniki komanda ilə əlaqəlidir. Daxili nəzarət sisteminin tətbiq olunması müəssisə içində bürokratiyanı artırır, daha çox sənəd və iş gücü xərclənməsinə, bürokratik əməliyyatlar səbəbi ilə əməliyyatların yavaşlamasına, mənfəət və məhsuldarlığın aşağı miqdarda reallaşmasına yol açma biləcəyi üçün müəssisə üçün bir itki halı ola bilər.

Daxili nəzarət sisteminin əsas elementləri:

- A) Nəzarət mühiti: Təsirli bir daxili nəzarət sisteminin ön şərti uyğun mühitin təmin edilməsidir. Bu mühit isə; bir əməliyyat qrupuna xas siyasət, üsul və metodların fəaliyyətini təyin etmədə, artırmada və ya azalmada təsirli olan bütün faktorlardır. Daxili nəzarət sistemində təsir edən müxtəlif faktorlar; Rəhbərliyin fəlsəfəsi, təşkilat quruluşu, personalın vəziyyəti, büdcə sistemi, müəssisə siyasəti və proqramları, daxili audit;
- B) Mühasibat Sistemi: Bir müəssisənin fəaliyyətlərinə və maliyyə vəziyyətinə dair hesab vermə öhdəliyini yerinə yetirmək məqsədiylə əməliyyatları təyin etmə, sənədlərə və mühasibat dəftərlərinə qeyd etmə və hesabat vermə ilə əlaqədar üsul və üsullardan yararılır. Mühasibat sistemi daxilində iştirak edən məhsullar; hesab planları, qanuni dəftərlər və sənədlər ilə müəssisənin əlaqədar dövr maliyyə hesabatlarıdır;
- C) Daxili nəzarət üsul və metodları (qaydası): Nəzarət prosedurları, müəssisənin məqsədlərinə çatmaq üçün rəhbərliyin qurduğu müəssisə ətrafına əlavə edilən

siyasətlər, üsullar və metodlardır. Nəzarət prosedurları müxtəlif məqsədlərə malikdir və ümumiyyətlə aşağıdakı məsələlərə dair üsul və metodlar olaraq təsnif edilir.

- Əməliyyatların həyata keçirilməsinin uyğun səlahiyyətlərə söykənməsi;
- Xəta və sui-istifadələrin edilməsini və gizlənməsini azaltmaq məqsədiylə iş bölgüsünün həyata keçirilməsi;
- Əməliyyatların uyğun formada yazılmasını təmin edəcək, zəruri sənədlərin dizaynı və istifadəsi;
- Aktivlərin və qeydlərin yaxşı səviyyədə qorunması üçün aktivlərin istifadə edilməsi səlahiyyətinin məhdudlaşdırılması;
- Məsuliyyət qeydlərinin, mövcud varlıqlarla müqayisəsi;
- Daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi.

Xarici auditor, maliyyə hesabatları yoxlanarkən daxili nəzarət sistemini başlıca iki məqsədə çatmaq üçün araşdırır və qiymətləndirir.

a) Yoxlama işlərini planlaşdırma: Yoxlama işlərinin həcmi, xarakteri, ediləcək testlər, bunların sayı müəssisədəki daxili nəzarət sisteminin fəaliyyətinə bağlıdır. Daxili nəzarət sistemi güclüdirsə; nəzarətçi sistemə güvənir, işin əhatəsini dar tutur. Daxili nəzarət sistemi zəif isə; auditor daxili nəzarət sisteminə güvənmir və geniş əhatəli yoxlama proqramı hazırlayır;

b) Daxili nəzarət sistemini inkişaf etdirmək: Peşə məlumat və təcrübəsinə əsaslanaraq müəssisənin daxili nəzarət sistemini qiymətləndirən nəzarətçi sistemin zəif istiqamətlərini təyin edib inkişaf etdirilməsi üçün müəssisə rəhbərliyinə təklif də edə bilər.

Daxili Nəzarət Sisteminin qiymətləndirilməsinə tətbiq olunan yanaşmalar;

1. Funksiyalarına görə sinifləndirmə: Bu yanaşmada nəzarətçi, bir funksiyanı başından sonuna qədər araşdırır və dəyərləndirir. Məsələn; satış funksiyası ilə əlaqədar olaraq sifarişin alınması, kredit açılması, malların daşınması və.s;
2. Departamentlərinə görə qruplaşdırma; Müəssisənin hissə, bölmə və şöbələrinə görə qruplaşdırılır;

3. Maliyyə hesabatlarına görə qruplaşdırma; balans hesabatı və gəlir cədvəlindəki hesablara görə qruplaşdırılır;
4. Dövlərə görə qruplaşdırma; Bütün fəaliyyətlər meydana gəlmə dövrlərinə görə hissələrinə ayrılaraq araşdırılır.

Daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi üçün ilk olaraq daxili nəzarət sisteminin tanınması lazımdır. Bu mərhələdə nəzarətçi sistem haqqında məlumat toplayır və bunları sisteməlik olaraq iş dəftərlərinə qeyd edir. Daxili nəzarət sistemini tanımağa istifadə edilən başlıca mənbələr bunlardır; Müəssisə Personalı ilə aparılan danışqlar, müəssisənin təşkilatı quruluşu, müəssisə rəhbərliyinin nəşrləri, iş tərifləri, müəssisənin hesab planı və mühasibat müdiriyyəti, daxili nəzarətçilərin hesabatları, iş kağızları və yoxlama proqramları, əvvəlki illərə aid yoxlama hesabatı, iş kağızları və daxili nəzarət hesabatları, mühasibat işçilərinin müşahidə edilməsi, sənəd və qeydlərin araşdırılması, müəssisələrin gəzilməsi.

Nəzarətçi bu məlumat qaynaqlarından daxili nəzarət sistemini tanımaq üçün aşağıdakı üsullara müraciət edir.

- Qeyd etmə: Xarici auditor, müəssisə təşkilat quruluşundakı səlahiyyətli şəxslərə suallar ünvanlayaraq və onlarla danışaraq qeydlər aparır. Daha sonra bu qeydləri təşkil edərək, əhəmiyyətli gördüyü mövzuları iş dəftərlərinə köçürür;
- Anket Üsulu: Daxili nəzarət sistemində istiqamətli bir sıra sualdan ibarət anket müəssisə personalına tətbiq olunur. Sual blankları hazırlanarkən sualların istiqamətləndirici deyil, konkret bir hadisəyə qəti surətdə cavab axtaran xüsusiyyətdə olması lazımlıdır;
- Fəaliyyət qrafikləri: müəssisənin bir-birini izləyən sənədləşmə və qeydiyyat əməliyyatlarının simvolik və sxematik olaraq göstərilməsidir.

Daxili nəzarət sisteminin işləyib işləmədiyini araşdırmaq üçün nəzarətçi uyğunluq testləri hazırlayır. Bu testlərin məqsədi rəhbərlik tərəfindən əvvəlcədən müəyyən qanun və üsullara nə dərəcə əməl olunmasını müəyyən etməkdədir. Uyğunluq testlərinin nəticəsində idarələrin fəaliyyətinə inanılsa daha sonrakı testlərin əhatəsi daraldılır.

Daxili nəzarət sisteminin fəaliyyətində bu mövzular araşdırılır.

- Səlahiyyət: Fəaliyyətin həyata keçirilməsindəki səlahiyyət vəziyyəti;
- Bütövlük: Mövcud işlərin hamısının qeyd edilib edilmədiyi;
- Gerçəklik: (mövcudluq) Saxlanan əməliyyatların həqiqiliyi;
- Təbəqələşdirmə: (Mülkiyyət, Haqq sahibi) Əməliyyatların uyğun olaraq qruplaşdırılıb qruplaşdırılmaması;
- Müddətililik: (Dövrlik) Əməliyyatların vaxtında qeyd edilib edilmədiyi;
- Qeydiyyat düzgünlüyü: Bütün əməliyyatların qeydlərə doğru olaraq yazılıb yazılmadığı;
- Razılaşma: Hesablar ilə sənədlər arasında üzləşmələrin edilib-edilməməsi.

Risqlərin minimallaşdırılmasını təmin etmək məqsədi ilə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Minimum ikili nəzarətə (dörd göz prinsipi) nail olunması;
2. Proqram və sistemin maksimum avtomatlaşdırılması;
3. Kadrların daha yaxşı hazırlanması;
4. Qarşılıqlı nəzarət mexanizmlərinin tətbiq olunması;
5. Proses və prosedurların tətbiqi və təkmilləşdirilməsi.

Yuxarıda qeyd etdiyim tədbirlər vasitəsilə nəzarət sistemi həyata keçirilərsə risklərin baş vermə ehtimalı azalar, risklərin təsirləri yumşaldılar və müəssisənin itkiləri az olar.

3.2 Maliyyə risklərinin səmərəli idarə olunmasının gəlirə təsiri

Risqlərin idarə olunması fəaliyyəti, təşkilatların hər şeydən əvvəl alternativ strategiyaların seçilməsi halında meydana gələ biləcək mümkün riskləri qavrama qabiliyyətinə bağlıdır. Digər bir ifadəylə keçmişdə olmuş bir hadisə, gələcəkdə meydana gəlməsi ehtimalı olan hadisələrin müəyyən edilməsində rahatlıqla istifadə

edilə bilər. Hətta başımıza gələn hadisə və qəzalar bizə gələcəkdə meydana gələcək risklərin idarə edilə bilməsi mövzusunda əhəmiyyətli qazanclar təmin edir. Müəyyən bir müddətdən sonra təşkilat, fərqli strategiyalar nəticəsində meydana gələ biləcək təhlükələri və hadisələri təyin edə bilməkdə və onların qarşısını almaq üçün üsullar inkişaf etdirə bilməkdədir. Bu səbəbdən risklərin idarə edilməsinin riskləri təyin etmə, analiz etmə, təsir dəyərlərini ölçmə və tədbir alma kimi həm sistematik bir quruluş həm də tsiklik olaraq davam edən bir proses olduğunu söyləmək səhv olmayacaqdır. 1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən istər xüsusi və istərsə də ictimai sektorun risklərin idarə edilməsi mövzusunda daha çox əhəmiyyət verməyə başladığı görünməkdədir. Ancaq, bu nöqtədə xüsusi sektor ilə ictimai sektorun risklərin idarə edilməsi anlayışlarının bir sıra fərqliliklərə sahib olduğunu vurğulamaq lazımdır. Məsələn bir özəl müəssisə baxımından risklərin idarə edilməsi, sözü gedən müəssisənin məqsədlərinə çatmamasına səbəb ola biləcək risklərin idarə olunmasına fokuslanmışkən, ictimai sektor baxımından risklərin idarə edilməsi anlayışının, dövlət xidmətinin keyfiyyətini və davamlılığını təhlükəyə sövq edən faktorların idarə olunması və təsirlərinin minimuma endirilməsi mövzularına fokuslandığı görülməkdədir.

Risk və gəlirin bir-birindən ayrılmayan iki anlayış olduğunu deyə bilərik. Bir portfel riskini və gəliri növlərə ayırma prinsipi baxımından qiymətləndirmək lazımdır. Müasir Portfel nəzəriyyəsinə görə; bu növlərə ayırma ilə portfel riski azaldıla bilər. Müasir Portfel nəzəriyyəsi və Maliyyə aktivlərini qiymətləndirmə modeli müasir maliyyənin əsası olaraq qəbul edilir. Bu nəzəriyyələrin, hal hazırda maliyyə bazarlarında tətbiqi mövzusunda müvəffəqiyyətləri müzakirə edilə bilər. Xüsusilə 2008-ci il böhranından sonra, bu nəzəriyyələr olduqca tənqid olunmuşdur. Sharpe, Jensen və Treynor portfel üçün əhəmiyyətli fəaliyyət ölçüləridir. İnvestor, portfel çevrəsini genişləndirmək üçün beynəlxalq portfel investisiyalarını düşünə bilər. Təbii ki, bu investisiyaların məzənnə və siyasi riskləri vardır. Gündəlik əməliyyat həcmi 4 trilyon dolların üstündə olan foreks bazarları ən əhəmiyyətli investisiya siniflərindən biridir. Foreks bazarlarında, məzənnə - inflyasiya - faiz

arasındakı əlaqə önə çıxır. Məzənnə, faiz, səhm investisiyalarında gələcək risklərə qarşı törəmə məhsullardan istifadə edilə bilər. Opsionlar, fyuçers müqavilələri, forvard müqavilələri, svopları əsas törəmə məhsul siniflərindəndir. Bu maliyyə alətləri, təsirli riskləri idarə etmək üçün, fərdi və institusional investorlar tərəfindən istifadə edilir.

Risk-bir investisiyanın reallaşan gəlirinin gözlənilən gəlirdən fərqli olmasıdır. Fərqli investorların, öz portfelinin quruluşuna görə fərqli narahatlıqları ola bilər. Bir pensiya fondu öz riskini öhdəliklərini yerinə yetirməmək kimi görə bilər. Bir portfel meneceri, portfelinə göstərici olaraq aldığı indeksdən kənarlaşmağı risk olaraq düşünə bilər. Bir statistik, orta potensial kənarlaşmanı risk olaraq təyin edə bilər. Fərdi investor, pul itirmə ehtimalı olan hər vəziyyəti riskli olaraq qəbul edə bilər. Kapital bazarı vasitələri, iki cür gəlir təmin edə bilər. Birincisi, maliyyə alətinin bazardakı qiymətinin dəyişməsi ilə əldə edilən kapital qazancıdır. İkincisi, sabit gəlirli alətlərin təmin etdiyi faiz səmərəsidir. Bundan başqa səhmlər dividend verə bilər. Gözlənilən gəlir, hər hansı bir aktivdən risk altında müəyyən bir dövr sonra təmin ediləcək gəlirdir. Əvvəlcə gözlənilən gəlirin necə hesablanacağına baxmaqda fayda var. Gözlənilən gəlir hesablanarkən, hər hansı bir qiymətli kağızın gətirə biləcəyi gəlirlərin ağırlıqlı ortalaması istifadə edilir. Gözlənilən gəlirlər, potensial nəticələrin ehtimallarına söykənir. Əgər bu müddət dəfələrlə təkrarlansa, 'gözlənilən' ifadəsi ortalama mənasını verir.

Ümumilikdə maliyyə risklərinin səmərəli idarə olunmasının gəlirə təsirindən danışsaq gəlirin azalmasına gətirib çıxaran bir sıra faktorları qeyd edə bilərik.

1. Hesabatlılıq riski. Müxtəlif dövlət orqanlarına hesabatın verilməsi zamanı gözdən yayınma, səhv hesablama və ya qəsdən yanlış məlumatın verilməsi halında baş verən risklərə hesabatlılıq riskləri deyilir. Bu hallar, yəni hesabatlarda saxtakarlıq və ya qeyri-obyektivlik halları aşkar edilərsə həmin banka və ya müəssisəyə qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq müəyyən həcimdə cərimələr, sanksiyalar tətbiq olunur. Və bu da nəticə etibarı ilə mənfəətin azalmasına səbəb olur;

2. Hər bir müəssisədə maliyyə risklərinin olması qaçınılmaz bir haldır. Lakin, əgər müəssisə bu riskləri düzgün şəkildə idarə edirsə az itkiyə məruz qalır və zərəri az olur;
3. İnsan amili riski ən əsas risklərdən biridir. Zəif daxili nəzarətin olduğu maliyyə və qeyri-maliyyə təşkilatlarında oğurluq, saxtakarlıq halları bəzən həmin müəssisə üçün həm maddi zərərlər, həm də imic-reputasiya kimi təhlükəli risklər yarada bilər;
4. Müəssisələr, banklar və digər təşkilatlar üçün valyuta riskinin olması qaçınılmaz haldır. Xarici valyutada borcu olan hər bir müəssisə devalvasiya amilini daim nəzərdə saxlamalıdır. Əgər müəssisənin borclandığı valyuta kursunda artım baş verərsə bu zaman müəssisə zərər edə, hətta iflasa uğraya bilər. Bu da müəssisənin gəlirlərinə mənfi təsir edə bilər.

Risk və gəlir əlaqəsi; Hər bir investisiya qoyuluşunun riski və gəliri birlikdə hərəkət edir. Potensial gəliri yüksək olan bir investisiyanın, potensial riski də, yəni o gəliri qazandırmama ehtimalı da yüksəkdir. Riski və gəliri ideala yaxın bir tarazlıqda saxlamağın tək yolu, investisiyanın diversifikasiyası, yəni portfəldə fərqli növlərdən investisiya vasitələri saxlamaqdır.

Ümumi bir bazar qaydası olaraq bir investisiya qoyuluşu riski nə qədər yüksək olarsa, o investisiya qoyuluşu üçün vəd edilən gəlir də o qədər yüksək olacaq. Yüksək riskli bir investisiyada əgər işlər yaxşı gedərsə və vəd edilən gəlir əldə edilə bilsə bu müsbət haldır. Ancaq unutmamaq lazımdır ki, yüksək riskli bir investisiyada, gözlənilən yüksək gəlirin əldə edilə bilməmə, hətta pulu itirmək təhlükəsi də çox böyükdür.

İnvestisiya edilən pulun itirilmə təhlükəsinin aşağı olduğu investisiyalardan gözləniləcək gəlir isə nisbətən aşağı olur. Buna görə də, investisiya edərkən nə qədər riskə dözümlə bilinəcəyini (risk iştahasını) çox yaxşı hesablamaq lazımdır.

Risk və gəlir əlaqəsində risk faktorundan qaçmaq mümkündürmü?

Bütün maliyyə alətlərinə təsir edən ümumi faktorlardan yaranan riskdən qaçmaq mümkün olmasa da, maliyyə alətinin özünə xas xüsusiyyətlərindən qaynaqlanan

risklərdən fərqli vasitələrdən ibarət olan bir portfel yaratmaq yolu ilə qaçmaq mümkündür.

İndiki zamanda müxtəlif riyazi və statistik metodlardan istifadə edilərək edilən və ayrı bir ixtisas sahəsi halına gəlmiş olan portfel idarə etməsi, riskin paylanması, yəni diversifikasiyası qanunundan istiqamətlənərək, ən yüksək gəliri ən aşağı risk ilə əldə etməyi qarşısına məqsəd qoymaqladır.

Risk və gəlir əlaqəsində portfel idarə etməsi və investisiya məsləhətçiliyi fəaliyyətləri kapital bazarı tənzimləmələri çərçivəsində müəyyən olunmuş, səlahiyyətli vasitəçi təşkilatlardan bu cür xidmətlər ödənişi qarşılığında tələb edilə bilməkdədir.

Investor, müxtəlif investisiya vasitələri arasında pulunu paylayaraq bir investisiyadan pul itirsə digərindən pul qazanacağını ümid edərək ümumi riskə qarşı özünü qoruya bilər. Buna növlərə ayırma deyilir. Buradakı əsas fikir "bütün yumurtaları eyni səbətə qoymamaq" formasında yekunlaşdırıla bilər. Bu üsulla investisiya vasitələrinin özünə xas riskləri paylanaraq bir qoruma təmin edilmiş olur, ancaq bazara ümumilikdə təsir edən risklərdən bu üsulla xilas olmaq mümkün deyil. Növlərə ayırma, investisiya bazarındakı enişlərdən təsirlənməyəcəyi mənasına gəlməməklə bərabər, yenə də dalğalanmalar qarşısında riski tarazlaşdırmağa kömək olacaqdır.

Ümumiyyətlə risklərin diversifikasiyası (paylanması) risklərin qarşısını 100% alan bir vasitə deyildir. Lakin, diversifikasiya risk yumşaldıcı faktordur. Hər hansı investisiya və ya kredit portfelində diversifikasiya dedikdə, investisiyanın/vəsaitin müxtəlif müştərilər, müəssisələr, iqtisadiyyatın sektorları, regionlar və sair göstəricilər üzrə bölüşdürülməsidir.

Portfel diversifikasiyası edərkən, xarici bazarlar da düşünülməlidir. Beynəlxalq portfel investisiyalarının məqsədi milli bazarlarda edilən portfel diversifikasiyasında olduğu kimi, bir-birləriylə koreliyası yüksək olmayan xarici maliyyə aktivlərini portfelə qataraq, gözlənilən gəlirləri aşağı salmadan riski azaltmaqdır. Bir investor yalnız daxili maliyyə aktivlərinə investisiya etdiyi təqdirdə, xaricdəki bir çox

investisiya vasitəsini portfel xaricində qoyar. Bunun nəticəsində, gərəyindən çox risk daşımış olur. Daha yüksək potensial gəlir fürsətini qaçıra bilər. Beynəlxalq portfel investisiyaları, portfelə qoyula biləcək investisiya vasitələri hovuzunu genişləndirir. Bununla birlikdə, beynəlxalq portfel investisiyaları daxili investisiyalardan fərqli olaraq özündə iki əhəmiyyətli riski saxlayar:

- Siyasi risk;
- Məzənnə riski.

Siyasi risk, hökumətin sabitliyinin və liderliyinin bir funksiyasıdır. Bir lider, xarici öhdəlikləri yerinə yetirmənin əhəmiyyətini anlamış ola bilər. Ancaq yerinə gələn adam, fərqli qərarlar ala bilər. Ölkə borclarını ödəyə biləcək vəziyyətdə olsa da, liderlikdəki dəyişmə, öhdəliklərin daha gec yerinə yetirilməsinə yol açar. Bunun xaricində: həmkarlar ittifaqlarının aksiyası, ölkənin ideoloji quruluşu, ölkənin xarici investorlar ilə olan pis keçmiş siyasi risklər içində ola bilər. İnvestor, xarici bazarlara investisiya edərkən, siyasi risklərdən xəbərdar olmalıdır. Fərdi investorlar, xarici ölkə bazarları üçün məsləhət xidməti verən şirkətlərdən, bu ölkələrdə ofisləri olan maliyyə təşkilatlarından yardım ala bilərlər.

Məzənnə riski yerli pul vahidinin digər pul vahidləri qarşısında dəyər itirmə riskidir. Məzənnə riski ən əhəmiyyətli risk olaraq düşünülə bilər. Portfel gəlirinə birbaşa təsir edir. Məzənnə riski mövzusunda, iqtisadiyyatda baş verən devalvasiyalar nümunə göstərilə bilər. Bugünkü bazarlarda, faizlər spekulativ kapital vəsaitlərindən təsirlənməkdədir. Bu səbəblə, məzənnələrin uzun dövrlü tarazlıq qiymətlərindən kənarlaşması, istisna olmaqdan çox, normal bir vəziyyət olaraq görülə bilər. İndiki vaxtda, foreks bazarlarındakı gündəlik əməliyyat həcmi 4 trilyon dollara çatmışdır. Bu böyüklükdəki bir bazarda, sərt məzənnə hadisələri baş verməkdədir və risklər artmaqdadır. Xüsusilə böhrandan sonra, mərkəzi bankların olduqca aktiv davrandığı və faizlərə müdaxilə etdiyi müşahidə edilməkdədir. Bir mənada ölkələr arasında valyuta müharibələri yaşanır, çünki mərkəzi banklar, xüsusilə böhran dövrlərində pul vahidlərinin dəyərlənməsini istəmir.

Elə bu səbəblə, xarici bazarlara investisiya etmək istəyən investorların bu riskləri anlaması lazımdır. Beynəlxalq indeksler indeksləri meydana gətirmə mövzusunda, Morgan Stanley kimi böyük investisiya bankları çox aktivdir. Avropa, inkişaf etməkdə olan ölkələr, Latin Amerikası, Asiya kateqoriyalarında indekslər vardır. Bu indekslər, investorların fərqli bölgələri təqib etməsi baxımından olduqca faydalıdır. Bir ölkəyə deyil də, bir bölgəyə investisiya etmək istəyən investorlar, bu indekslərin sayəsində diversifikasiya etmiş olurlar. Məsələn Morgan Stanleyin altındakı indeksləri, 70-dən çox ölkəni əhatə edir. Bundan başqa, fərqli bölgələr üçün sektoral bazada da indekslər yaradılmışdır. Bu indekslər portfəldə diversifikasiya etmə və müəyyən bir bölgəni tək bir göstərici ilə təqib etmə baxımından olduqca faydalıdır.

Biz elmi işin əvvəlində qeyd etmişdik ki, risklərə aid müxtəlif təriflər mövcuddur. Misal üçün, maliyyə sektorunda və korporativ sektorda risklərə müxtəlif təriflər verilir. Risk hər hansı bir investorun gözlədiyindən daha çox itkiyə məruz qalması deməkdir. Bu o deməkdir ki, harda böyük itki varsa risklər ya düzgün ölçülməyib, ya da gözləniləndən daha çox risk baş verib. Deməli, belə bir məntiq ortaya çıxır ki, risk ilə zərər düz mütənasıbdır. Yəni bir müəssisə maliyyə əməliyyatını həyata keçirərkən nə qədər çox risk edərsə, o qədər çox zərərə, itkiyə məruz qala bilər. Nəticə etibarilə hər hansı bir maliyyə təşkilatı və ya hər hansı bir müəssisə öz risklərini nə qədər düzgün analiz və idarə etsə, həmin müəssisənin zərəri az, gəliri isə yüksək olar.

Deməli maliyyə riskləri səmərəli idarə olunarsa müəssisənin itkisi, zərəri az, gəlirləri isə çox olar. Risklərin səmərəli idarə edilməsi gəlirlərə müsbət təsir göstərir. Misal üçün, bir maliyyə təşkilatında minimum 28-30 arasındakı risk hadisəsi baş verə bilər. Həmin bu risklərin özlərinin də fərqli alt kateqoriyaları vardır. Məsələn, mühasibatlıq riski sadəcə bir riskdir, amma müəssisə öz maliyyə hesabatlarını düzgün təqdim etməsə mülkü məəcəllənin tələblərinə əsasən həmin müəssisəyə müxtəlif cərimə sanksiyaları tətbiq olunur. Bu isə müəssisə üçün əlavə xərcdir və müəssisənin mənfəətinə mənfi təsir göstərir.

Banklarda risklərin səmərəli idarə edilməsindən danışsaq, indiyə kimi toxunmadığım digər risklərin də əhəmiyyətli təsirlərinə olduğunu görürük. Məsələn, banklardan pul daşınması zamanı bütün risklər düzgün müəyyən edilməzsə və həmin riskləri yumşaltmaq üçün qabaqlayıcı tədbirlər görülməzsə banklar birbaşa zərərə məruz qala bilər. Misal üçün, banklardan böyük həcmdə pulların daşınması zamanı mühafizə xidmətinin yüksək səviyyədə olmaması, maşının təhlükəsizlik tələblərinə cavab verə bilməməsi və.s kimi hallar həm maddi itki ilə, həm də hətta (sürücü və mühafizəçinin ölümü ilə nəticələnə bilər. Müəssisələrdə ən əhəmiyyətli və təyin olunması ən çətin risklərdən biri də insan amili riskidir.

Dünyada baş verən fraud əməliyyatlarının 80%-ə yaxını daxildən verilən informasiya nəticəsində üzə çıxarılır. Əgər daxildən o informasiya sızdırsa fraud əməliyyatlarının üstünün açılma faizi demək olar ki, çox aşağı olur. Müəssisə özünün insan amili riskini düzgün ölçməzsə və nəzarət tədbirlərini düzgün həyata keçirməzsə ağır itkilərə məruz qala bilər.

Biz əvvəldə qeyd etdik ki, mühasibatlıqla, hesabatlılıqla bağlı səhv məlumatların verilməsi çox ağır itkilərlə nəticələnən risklərə səbəb ola bilər. Buna əyani misal olaraq 2001-ci ildə dünyanın ən böyük enerji paylayıcı şirkətlərindən biri olan Enron şirkətinin iflasını göstərə bilərik. Həmin şirkət seçkiləri maliyyələşdirərkən lazımından çox vəsait sərf etmiş və xərclərini süni şəkildə azaltmış, hesabatlarda bu məqamı gizlətmişlər (hesabatlılıq riski). Nəticə etibarilə məsələ mətbuata sızdıqdan sonra səhmdarlar arasında panika yaranmış, səhm sahibləri öz səhmlərini satmağa başlamış və səhmlərin qiyməti aşağı düşmüşdür. Sonda şirkətin iflası qaçılmaz olmuşdur. Həmin şirkətin auditini həyata keçirən nəhəng audit şirkəti Arthur Andersenin bütün nüfuzu məhv olmuşdur. Çünki həmin şirkət Enron şirkətinin səhv verdiyi məlumatları təsdiqləmişdir. Və dünyanın bir nömrəli audit şirkəti olan Arthur Andersen şirkəti imic riskinə məruz qalmış və iflas etmişdir. Bu iki nəhəng şirkətin iflasa uğraması həmin şirkətlərin risklərini düzgün ölçməməsinin nəticəsidir. Onlar əvvəlcədən səhv hesabat verilməsinin imic riskinə səbəb olacağını düşünə bilməmişdilər.

Imic-reputasiya riski ən güclü, dağıdıcı riskdir. Çünki imic-reputasiya riski, zəncirvari xarakter daşıyır. Əgər müəssisə imic riskinə məruz qalırsa bazarda öz qüdrətini, etibarını itirir və nəticədə digər müəssisə və təşkilatlarla birgə iş görə, maliyyə vəsaiti cəlb edə bilmir. Bu kimi hallar müəssisənin iflasına gətirib çıxarır. “Hər bir bankir bilir ki, əgər o özünün ödəniş qabiliyyətini hətta ən yaxşı arqumentlərlə sübut etməli olursa, deməli onun etibarı itməkdədir.”¹⁴

Maliyyə risklərinin səmərəli idarə edilməsi nəinki müəssisənin gəlirləri üçün əhəmiyyət daşıyır, həmçinin o müəssisə üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Əgər müəssisə öz risklərini düzgün idarə etməzsə bu hal müəssisənin iflası ilə nəticələnə bilər. Xüsusilə rəqabətə davamlı nəhəng şirkətlərin batması, iflası adətən risklərin düzgün ölçülməməsi səbəbindən olmuşdur.

Nəticə etibarı ilə maliyyə risklərinin səmərəli idarə edilməsinin gəlirlərə təsiri müsbətdir, risk və gəlir tərs mütənasıbdır, yəni risk nə qədər çoxdursa gəlir azdır və ya əksinə, düzgün ölçülməyən risk nəinki zərərə, hətta müəssisənin iflasına səbəb ola bilər.

3.3 Maliyyə böhranları fonunda risklərin idarə edilməsi xüsusiyyətləri

Ümumiyyətlə böhran dövründə bizə elə gəlir ki, biz daimi olaraq böhran vəziyyətində fəaliyyət göstərməliyik. Daha yumşaq dillə desək, bizdə belə bir təəssürat yaranır ki, bütün hadisələr, bütün vəziyyətlər bizim nəzarətimiz altından çıxıb. O cümlədən, dünyada da belə bir təəssürat formalaşır ki, bu vəziyyət tez bir zamanda düzəlməyəcək. Yəni, böhran dövründə insanlar “bütün hadisələr bizim nəzarətimiz altından çıxıb və bu vəziyyət düzəlməyəcək” fikrinə düşmüş olur.

“Panikalardan sonra gələn qorxular iflaslarda (böhranlarda) bitir”¹⁵

¹⁴ Walter Bagehot öz əsərlərinin birində qeyd etmişdir

¹⁵ Charles P. Kindleberger “Qorxular, Panikalar və İflaslar: Maliyyə Böhranlarının Tarixi”

Böhran dövründə qeyri-müəyyənlik baş verir, barmaqlar müxtəlif istiqamətləri göstərir, hər bir kəs böhrandan çıxış yolu axtarır və bizim hər birimizdə belə bir hissə yaranır ki, biz aciz və gücsüzük və belə bir vəziyyətdə heç nə edə bilmərik. Bu kimi vəziyyətlərdən ən yaxşı çıxış yolu böhranı və riski idarə etməyi bilməkdir, bacarmaqdır.

Maliyyə böhranı zamanı risklərin idarə olunması daha konservativ xarakter daşıyır. Həmin dövrdə risklərin idarə olunması prosesinə tələb artır. Böhran tədbirləri kimi müəssisələr daha çox riskə məruz qalmamaq üçün riskli əməliyyatlardan qaçırlar.

Risqləri və böhranı idarə etməyi bilən insanlar əvvəldə qeyd etdiyim kimi çaşqınlıq hissələrinə qapılırlar və böhran vəziyyətində özlərini itirmirlər. Bir böhran baş verərkən bunun səbəbkarını və ya günahkarını axtarmağın mənası yoxdur. Hadisə artıq baş verib, bu halda, əsasən, böhranı nəzarət altına almaq lazımdır ki, hadisələr kontroldan çıxmasın. Nəzarətdən sonrakı proses isə ən qısa müddətdə böhranın qarşısını almağa çalışmaqdır. Bu proses böhranın idarə olunması prosesi adlanır. Böhranların və risklərin idarə olunmasının oxşar və fərqli cəhətləri var.

Oxşar cəhətlərə aşağıdakılar aid edilir.

- 1.Risqlərin və böhranların qarşısını tam almaq olmur;
 - 2.Böhranlar və risklər gözlənilməz anda baş verir;
 - 3.Böhranlar və risklər hər dəfə fərqli olduqları üçün şablon və vahid resept olmur;
 - 4.Risqləri və böhranları bir dəfəyə aradan qaldırmaq olmur;
 - 5.Risqlərin və böhranların hər ikisini nəzarət altına almaq və aradan qaldırmaq olur.
- “Həyatımıza təsir etməyə qədər böhranları görmək çətin olur”.

“Böhranın idarə olunması zamanı 4 əsas hədəf vardır:

- İnsident zamanı gərginliyin azaldılması;
- Korporativ öhdəçilik və peşəkarlığın nümayişi;
- İnformasiyanın axını və düzgünlüyünə nəzarət etmək;
- Mənbələrdən effektiv istifadə etmək.”

“Faktların olmadığı yerdə spekulasiya və şayiələr artar.”

“Yaxşı ünsiyyət hər hansı böhrana qarşı planın qəlbidir”¹⁶

Böhranın aradan qaldırılması üçün istifadə olunan vaxt və resurslar böhranın həcmindən asılıdır. Böhran nə qədər böyük və dərin olarsa onun aradan qaldırılmasına o qədər çox vaxt və vəsait sərf olunar. Bəzən böhranın aradan qaldırılması üçün tələb olunan vaxt və resurslar düzgün qiymətləndirilmir. Böhranın tez bir zamanda aradan qaldırılması üçün əsas şərt həmin qərarların vaxtında qəbul olunmasıdır.

Ən böyük səhvlərdən biri isə böhranın səbəbkarı kimi maliyyə sektorunun göstərilməsidir. Böhranın baş verməsində hər kəs günahkardır. Yəni böhranın baş verməsində günahı bir sahənin, bir müəssisənin, bir təşkilatın və ya bir insanın üzərinə yükləmək düzgün deyildir. İqtisadiyyatda hər bir uzunmüddətli sıçrayışın, inkişafın sonrasında böhran vəziyyətinin olması qaçılmazdır. Çünki iqtisadiyyat, nə qədər yaxşı, güclü inkişaf edirsə, hökumətdə, insanlarda ayıq-sayıqlıq o qədər itir. Hər kəsdə arxayınlıq hissi yaranır, iri həcmli xərclərə yol verilir. Risklər düzgün idarə olunmur və böhran vəziyyəti yaranır.

Risklərin idarə olunması prosesi və prosedurları öz əksini ISO9001 standartlarında tapıb. Bu standartlara əsasən hər hansı bir problemin həlli üçün əsas məqam problemin kökünün, mənbəyinin tapılmasıdır. Birinci növbədə problemin kökünü müəyyən etmək, sonra isə onu həll etmək lazımdır. Məsələn, bunu tibb elmi ilə müqayisə etsək, hər hansı bir xəstəliyi müalicə etmək üçün əvvəlcə onun kökü, mənbəyi, səbəbi müəyyən edilməlidir. Əgər problem kökündən həll olunmasa həmin problem bir müddət sonran təkrar meydana çıxacaqdır. Böhran dövründə riskin həll olunmasında əsas məqam onun kökünün tapılıb həll olunmasıdır. Bu proses ISO9001 standartlarına əsaslanır. Bəs nə üçün problemin özü yox məhz kökü tapılıb həll olunmalıdır?

Çünki problemin kökü yox özü həll olunsa, həmin problem bir müddətdən sonra yenidən üzə çıxacaq.

¹⁶ Rania A. Azmi: “Şirkətlərdə Böhran və Risk İdarə Edilməsi”

“Kəskin maliyyə böhranları uzun müddət müxtəlif ölkələrdə müxtəlif dərəcələrdə və müxtəlif formalarda baş vermişdir. Lakin onları birləşdirən əsas cəhət budur ki, hamısının mənfi nəticələri olmuşdur”¹⁷

Böhran dövründə problemlərin sirkulyasiyası artır, müxtəlif yeni problemlər üzə çıxır. Ona görə də böhran dövründə riskin həll olunmasında qeyd etdiyimiz əsas məqam olan problemin kökünün tapılıb həll olunması prosesinə diqqət daha çox ayrılır. Bu proses ISO9001 standartlarına əsaslanır. Böhran dövrlərində problemlərin təsiri daha çox olur.

İnsanlar bilirlər ki, hər zaman böhran baş verə bilər. Bəs insanlar bunun fərqindədirsə nəyə görə böhranlar baş verir? Bəs insanlar hansı səbəbdən böhranın baş verməməsi üçün tədbirlər görmür?

Əslində insanlar böhranın baş verməməsi üçün tədbirlər görür, amma, buna baxmayaraq, yenə də böhran baş verir. Çünki böhranlar, hər zaman müxtəlif səbəblərdən və gözlənilmədən baş verir. Məsələn, 2008-ci ildə Amerikada ipoteka böhranının baş verməsi gözlənilməz hadisə idi. 2006-cı ildə ABŞ-ın Xəzinədarlıq Naziri təyin edilmiş Henry Polsonun sözlərinə görə onlar bütün riskləri nəzərə almışdılar, lakin onlar Amerikada əmlakın qiymətinin düşmə ehtimalını nəzərə almamışdılar. Qeyd edim ki, Henry Polson həm də Goldman Sachs şirkətinin rəhbəri olmuşdur. Bunun nəticəsində onlar ipoteka böhranı ilə üzləşmişdilər. Böhranın baş verməsi qaçılmazdır. ISO9001 standartlarında qeyd olunur ki, əgər hər hansı problemə qarşı preventiv tədbirlər görülürsə bu tədbirlər təkcə həmin problemə yox, eyni zamanda oxşar digər problemlərə də təsir edir.

Risk ən böyük çətinliyi onun dəyişkən və mücərrəd olmasındadır. Risk təhlükədir, çünki risk, qeyri-müəyyənliklərdən doğur. Risk gözlənilməyən anda və gözlənilməyən tərəflərdən, müxtəlif səbəblərdən doğur. Xüsusilə böhranlı dövrlərdə riskin qarşısını almaqdan çox onu yumşaltmaq tədbirləri görülür. Çünki riski və böhranı bir dəfəyə aradan qaldırmaq olmaz. Böhran dövründə əsas məsələ riskin dərəcəsinin, vuracağı zərərin və təhlükə səviyyəsinin ölçülməsidir. Zərər nə qədər

¹⁷ Timothy F. Geithner Stress Test: Reflections on Financial Crises Broadway Books, 2015

böyük olarsa həmin zərərin kompensasiya edilməsinə o qədər çox vəsait, resurs sərf olunur. Riskə bu şəkildə yanaşma böhran dövrlərində risk idarəçiliyi adlanır. Ümumiyyətlə böhran dövrlərində risk idarəçiliyinə yanaşmalar fərqlidir. ISO9001 standartları bütün dövrlər üçün tətbiq olunan yanaşmadır.

İnsan mövcud olduğu dövrdən onun həyatına müxtəlif hədələr olub. Bu hədələr dövr keçdikcə artıb, mürəkkəbləşib və təsiri böyüyüb. Bu hədələrin həlli, qarşısının alınması çətinləşib və çətinləşməkdə davam edir. Misal üçün, X əsrdə hər hansı bir riski idarə etmək indiki dövrlə müqayisədə daha asan olub.

Böhran konsepti bir çox hallarda böhranlı vəziyyət konseptinə bərabər olur. Amma, ayrılıqda böhranlı vəziyyət və böhran konsepti fərqli anlayışlardır. Böhranlı vəziyyət daha geniş anlayışdır və böhran konsepti onun tərkibinə daxildir. Yəni böhranlı vəziyyətdə biz bir çox böhran ilə qarşılaşa bilərik. Hər bir böhran böhran vəziyyətidir. Bir böhran vəziyyətinin daxilində bir çox böhran elementləri ola bilər. Böhran vəziyyəti şirkətin kökündə dəyişikliklərə səbəb olmur. Tutaq ki, şirkətdə hər hansı bir böhran simptomu var, əgər o simptom aradan qaldırılsa bu şirkətin kökünə təsir etmir. Bu simptom əməliyyatlarda baxışa təsir edir. Misal üçün, hər hansı bir müəssisədə bir işçi saxtakarlıq etdi və bu zərər aradan qaldırıldı. Bu saxtakarlıq müəssisənin kökünə təsir etmir, amma nəzarət daha da gücləndirilir.

Böhran vəziyyəti aşağıdakı faktorlarla xarakterizə olunur:

- Böhran simptomları ilə böhran vəziyyətlərinə yanaşmaların fərqli olması;
- Böhran vəziyyətində davamlı olaraq baş verə biləcək hadisələrin şirkətin fəaliyyət davamlılığını təhlükəyə atması;
- Baş verən hadisələrdə nəzarətin itirilməsi;
- Şirkətin resurlarına ciddi və neqativ təsir;
- Qeyri-müəyyənliyin artması və informasiya çatışmazlığı.

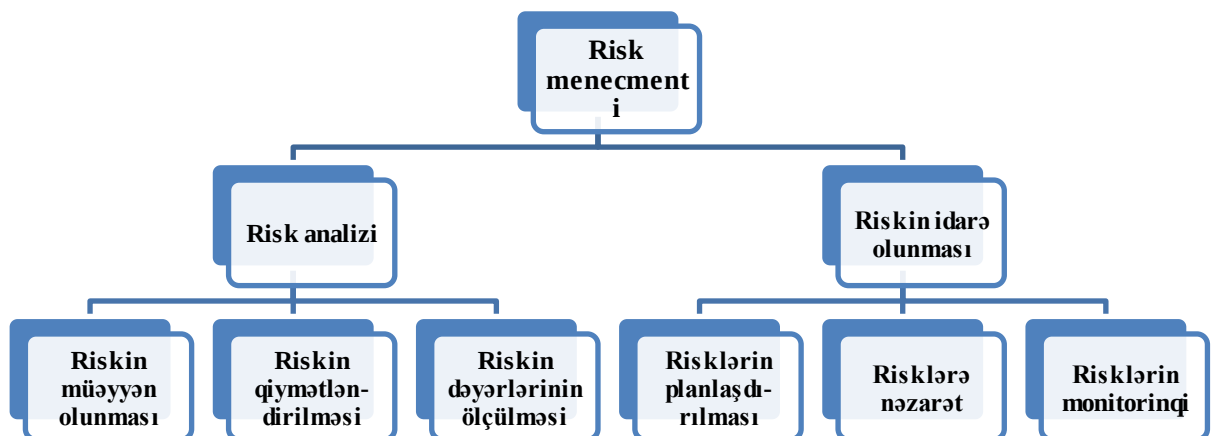
Böhranlı vəziyyətin digər xarakterik xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aid edilir.

- Baş vermiş ayrı ayrı hadisələrin baş vermə korelyasiyası. Yəni böhran vəziyyətində baş vermiş bir hadisə digər hadisələrin baş vermə ehtimalını artırır;

- Vacib addımların atılması və düzgün reaksiya verilməsinə zamanın olmaması. Yəni bəzən hadisələr elə sürətli baş verir ki, heç bir addım atmağa, reaksiya verməyə vaxt olmur;
- Şirkətə təsir edən daxili və xarici faktorların say və gücünün artması. Yəni bəzi faktorlar vardır ki, daxildən deyil, xaricdən asılıdır;
- Hadisələr zənciri. Hadisələr zəncirində ayrı-ayrı xüsusi faktorların təsir intensivliyi artır. Yəni böhranlı vəziyyətlərdə baş verən hadisələr adi dövrlərdə baş verən hadisələrdən daha çox mənfi təsirli olur;
- Şirkətin əməliyyatına hər bir əməliyyatın təsiri artır. Məsələn, böhranlı dövrdə müəssisədən əhəmiyyətli bir işçinin işdən çıxması belə müəssisəyə daha çox mənfi təsir edir.

Risk menecmenti adətən iki fazada olur. Bu fazalar risk analizi və riskin idarə olunması adlanır. Risk analizi və riskin idarə olunması da müxtəlif fazalardan ibarətdir.

Həmin fazalar aşağıdakı sxem 2-də əks olunmuşdur.

Risk analizi, risklər təyin olunduqdan sonra hər bir riskin ən yaxşı şəkildə idarə edilməsinə qərar verilməsi məqsədi ilə aparılır. Risk analizi, mövcud olan risklərin ola biləcək təsirlərinin ya da risklərin meydana gəlmə ehtimalının hesablanması deməkdir. Burada keçən təsir, riskin müəssisənin hədəflərinə çatmasında göstərdiyi əhəmiyyət dərəcəsini; ehtimal isə riskin müəyyən bir dövr ərzində ortaya çıxma ehtimalını göstərir.

Risk analiz edilərkən müəyyən şərtlər nəzərə alınmalıdır. Məsələn, ediləcək analiz; analiz məqsədinə, analizi ediləcək riskə, məlumat və resursların səviyyəsinə bağlı olaraq dəyişə bilər. Buna görə müəssisələr analiz edərkən; keyfiyyət, yarı-kəmiyyət, kəmiyyət ya da bunların birləşməsindən ibarət qarışıq bir analizdən istifadə edə bilərlər.

Risklərin qiymətləndirilməsi üzrə ən əsas metod risk xəritəsidir. Adətən bu xəritədə zərərin baş vermə tezliyi və zərərin miqdarı əks olunur. Yəni bu xəritə riskin hansı miqdarda, hansı tezlikdə baş verəcəyini ifadə edir. Bu xəritə vasitəsilə riskin aradan qaldırılmasının hansı nüddətə başa gələcəyini görmək mümkündür. Hətta risk xəritəsinə baxaraq daha təsirli, zərərli risklərin zamanında yumşaldılmasını həyata keçirmək, müxtəlif səviyyəli risklər arasında düzgün vaxt bölgüsünü həyata keçirmək olur. Baş vermə tezliyi və zərəri böyük olan risklər daha tez həll olunmalıdır.

Risk xəritələrinə işıqfor rəngləri kimi insanları xəbərdar edən rənglər əlavə edilə bilər. Aşağıdakı risk xəritəsində yaşıl, sarı və qırmızı rənglərdən istifadə olunmuşdur. Xəritədə yaşıl rəng zəif təsirli riskləri, sarı rəng təsiri nisbətən daha çox olan riskləri, qırmızı rəng isə daha güclü təsirli riskləri əks etdirir. Riskləri bu xəritədə rənglər üzrə qruplaşdıraraq hansı riskləri daha öncə həll etməli olduğumuzu görə bilərik.

Bu risk xəritəsi vasitəsilə risk meneceri vaxt bölgüsünü də asanlıqla edə bilər. Misal üçün, hazırki dövrdə bütün banklar üçün kredit riski və valyuta riski daha təhükəli və təsirlidir. Həmin riskləri biz aşağıdakı xəritənin qırmızı rəng ilə işarə olunmuş hissəsinə qeyd edəcəyik. Həmin risklərin həllinin bizim üçün digər risklərə nisbətdə daha erkən həll olunmalı olduğunu bu xəritə vasitəsilə görə bilərik.

Təsir

ehtimal

Fövqəladə hal ilə böhran vəziyyəti zamanı risk planı fərqli olur. Böhranlı dövr üçün risk planı və proqramı tez-tez yenilənir. Fövqəladə hal üçün isə müəyyən standartlar çərçivəsində tərtib olunan plan və proqram müəyyən bir dövr üçün tətbiq oluna bilər. Lakin, böhran dövrləri üçün risklərə hər dəqiqə nəzarət etmək lazımdır. Məsələn, hər hansı bir bankda yanğın hadisəsi baş verərsə məlumatlar silinə bilər. Bu halın qarşısını almaq üçün məlumatların bir nüsxəsinin bankdan 90 km kənarda saxlanması tədbiri görülür. Və yaxud, bankda yanğın olarsa görülməli tədbirlər bankın fəvqəladə hallar planında öncədən müəyyən olunur, yanğın zamanı və sonrası bank həmin plana uyğun hərəkət edir. Böhranlı dövrdə isə məsələn, valyuta riski üzərində hər dəqiqə çalışılır və həmin dövr üçün o risk prioritet hesab olunur. Hər dəqiqə əhəmiyyətli risklərə nəzarət olunur.

Böhranlı dövrlərdə risklərin idarə olunması zamanı vacib olan amilləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar.

1. ISO9001 standartlarına əsasən risklərin kökündən həll olunması məsələsi;
2. Psixoloji olaraq hazırlıq məsələsi;

3. Böhranlı vəziyyət qarşısında risk menecerinin özünü itirməməsi məsələsi;
4. Problemlərin düzgün müəyyən olunması məsələsi;
5. Problemlərin prioritetliyi məsələsi;
6. Vaxtın düzgün idarə olunması məsələsi;
7. Resursların düzgün bölüşdürülməsi məsələsi.

2014-cü ilin son aylarında ölkəmizdə ortaya çıxan maliyyə böhranı istər banklar, istərsə də firmalar baxımından risk idarə etməsinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərmişdir. Böhran mühitində Azərbaycanın bir çox bankları maliyyə risklərini yaxşı idarə edilmədiyi üçün iflasa uğramışdır.

Maliyyə bazarlarında qarşılaşılan risklər yaxşı idarə edilməsə ən yaxşı vəziyyətdə olan şirkətlər belə çətin vəziyyətdə qala bilər. Necə ki, bir dövr məşhur ingilis avtomobil firması Jaguar maliyyə bazarlarındakı dalğalanmalar səbəbindən iflas etmişdi.

İndiki vaxtda risklərin idarə edilməsi o qədər əhəmiyyət qazanmışdır ki, firmaların qarşılaşdığı riskləri analiz edən və buna uyğun həll yolları inkişaf etdirməyə çalışan "maliyyə meneceri" adı altında bir intizamın yaranmasına belə gətirib çıxarmışdır. Bank sistemində qarşılaşılan maliyyə risklərinin yol açdığı problemlər səbəbiylə "Beynəlxalq Ödəniş Bankı (BIS)" nəzdində yaradılan "Bazel Komitəsi" tərəfindən bütün banklarda risklərin idarə edilməsi sistemlərinin yaradılması yolunda təkliflər irəli sürülməkdədir. Qərb banklarının bir çoxunda tətbiq olunmağa başlanan risklərin idarəetmə və nəzarəti sistemlərinin Azərbaycan bankçılığına da adaptasiyası istiqamətində Azərbaycan Banklar Assosiasiyası tərəfindən lazımi işlər davam etdirilməkdədir. Bank işinə yeni bir nizam gətirməyə çalışan Azərbaycan Respublikası Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası da risklərin idarə edilməsinə böyük əhəmiyyət verməkdədir. "Ən kiçik bir məsələ bəzən bizim gözümüzdən qaçır, lakin həmin kiçik məsələ bizim görə bilmədiyimiz daha ciddi nəticələrə səbəb olur və sonra biz deyirik ki, bu təsir bir şans əsəridir"¹⁸

¹⁸ Henry Poincarre öz elmi işlərinin birində qeyd etmişdir:

Risqlərin idarə edilməsinə əhəmiyyət verməyən maliyyə təşkilatları ilə firmaların xarici ölkələrdən fond təmin etmə imkanı daha da çətinləşəcək. Beynəlxalq təşkilatların kredit verərkən ən çox diqqət etdikləri məsələlərdən biri də kredit tələb edən təşkilatın riskləri idarə sistemini qurmuş olmasıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrin kapital bazarlarında sistem riski problemi 1980-ci illərdəki maliyyə sahəsindəki zəif nəzarətlə əlaqələndirilə bağlana bilər. Kapital hərəkətlərinin sərbəstləşdirilməsi (valyuta nəzarətinin qaldırılması), birjalara xarici operatorların girə bilməsi, digər keçid maneələrinin aradan qaldırılması, böyük təşkilati investorların aktiv diversifikasiyasına yönəlmələri, texnoloji inkişaf (Birja əməliyyatlarının davamlılığını təmin edən Flobex, Reuters sistemləri), ixtisaslaşmış və yeni maliyyə alətləri, fərdi riskləri yenidən paylamağa yönələrkən riskləri artırmaq kimi bir nəticəyə də yol açmışdır. Korporativ investorların əllərində böyük miqdarda vəsaitlərin toplanması və bəzi maliyyə vasitəçilərinin qısa dövrlü yüksək mənfəət axtarışına yönəlmələri, bazarlardakı dalğalanmaları şiddətləndirmişdir. Qiymətlərdəki dalğalanmalardan daha əhəmiyyətli bir inkişaf da milli bazarlar arasında və birja ilə bank sistemi arasındakı əlaqələrin sıxlaşmasıdır.

Kapital bazarındakı böhranlar, müxtəlif ortaq xüsusiyyətlər göstərməkdədirlər.

- ❖ Böhran, borclarda əhəmiyyətli bir artım, aktiv satışında böyümə, aşağı risk mükafatları və risk sıxlaşmasını izləməkdədir;
- ❖ Qeyri-müəyyənlik, böhranın ən əsas səbəblərindən biri olaraq ortaya çıxmaqdadır;
- ❖ Böhranlar, möhkəm bir pul siyasəti və durğunluq dövrünü izləməkdədir;
- ❖ Qiymət və miqdar təsirləriylə kredit təyinatı, maliyyə böhranına yoldaşlıq etməkdədir;
- ❖ Böhranın beynəlxalq yayılması olduqca sürətlidir.

Kapital bazarında mənbəli bir sisteməlik böhran dörd mərhələdə meydana çıxmaqdadır.

Maliyyə bazarlarında ilk mərhələdə böhran, qiymətli kağızların qiymətlərində ani və böyük bir eniş ifadə etməkdədir. İkinci mərhələ, böhranın digər bazarlara

yayılmasıdır. Bunu kapital bazarındaki əhəmiyyətli təşkilatlardan birinin ödəmə çətinliyinə düşməsi sübut edir. Üçüncü mərhələ isə ödəniş sistemindəki böhrandır.

İlk mərhələdə problem "dealer" mövqeyindəki vasitəçilərin öz mənbələrinə görə çox risk gətirmələrindən və "marketmaker" rolunu boynuna götürən təşkilatların riskləri idarə etməsindən qaynaqlanmaqdadır. İkinci mərhələdə isə bazar tutumunun tələb artımına cavab verə biləcək bir böyüklükdə olması əhəmiyyət kəsb edir.

Bank sistemi kapital bazarından qaynaqlanan böhrandan, kredit əlaqələri və faiz dərəcələrindəki dəyişikliklər səbəbiylə təsirlənməkdədir. Böhran, kredit tələbatının düşmə və ya geri dönməyən kreditlər səbəbiylə kredit təyin etməsini və beləcə yüksək faiz göstəricilərini durğunluq müddətinə gətirib çıxarmaqdadır.

Digər tərəfdən, böhran bank sistemindən də qaynaqlana bilər. Klassik olaraq kredit riski və likvidlik riski ilə qarşı-qarşıya olan banklar, qeyri-müəyyənlik vəziyyətində risk səviyyəsini müəyyən etməkdədirlər.

Bank sistemində ən çox müzakirə edilən mövzulardan biri ödəmə riskidir. Son iyirmi ildə baş verən sürətli texnoloji inkişaf qanunlarının və hüquqi qaydaların yenidən ələ alınması, səhm qiymətlərindəki yüksək artıma bağlı olaraq artan həssaslıq nəticəsində maliyyə fəaliyyətlərində çox böyük bir artım görülmüş və bu səbəbdən ödənişlərin miqdar və dəyərində milli və beynəlxalq səviyyədə böyük artım müşahidə edilmişdir. Əgər sistemdəki bir bank iflas etsə və ya iflas əlamətləri göstərməyə başlasa mübadilə sistemindəki qarşı tərəf də ödəmələrini yerinə yetirmədə çətinlik çəkə bilər.

Nəticə və təkliflər

Dissertasiya işində maliyyə risklərinin mahiyyəti analiz olunmuş, risklərin idarə olunması metodları müəyyən olunmuş və risklərin idarə olunması zamanı ortaya çıxan problemlərə baxılmışdır.

Qloballaşma faktıyla birlikdə maliyyə risklərinin idarəedilməsi metodlarının tətbiq olunma səbəbi olan "maliyyə riski" daha diqqətə çarpan olaraq nəzərə alınmağa başlanmışdır. Beynəlxalq ticarət əlaqəsində olan təşkilatların sayı və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin sıxlığı artmışdır. Bu mühitdə maliyyə riskinin beynəlxalq ölçüsü əhəmiyyət qazanmışdır. Beynəlxalq ticarət razılaşmalarının çoxu dönərli olan güclü iqtisadiyyatlara söykənən pullar (ABŞ Dolları, Alman markası, Yapon iyni, İngilis funtsterlinqi və.s) cinsindən aparılır. ABŞ Dolları beynəlxalq razılaşmalarda əsas pul xüsusiyyəti daşıyır. Beynəlxalq ticarət əlaqələrində olan Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrin təşkilatları, öz ölkə pullarının xaricində bir başqa pul vahidinə görə razılaşma etmə vəziyyəti ilə qarşı-qarşıya olduqlarından bu ölkələrdə xüsusilə valyuta riski önə çıxmaqdadır. Maliyyə riskini meydana gətirən faiz, valyuta məzənnəsi və qiymətlərdəki dəyişikliklər bir-birlərinə təsir etməkdədir. Bu səbəblə maliyyə riskindən qaçmaq üçün yalnız valyuta məzənnəsi, faiz və ya qiymət dəyişikliklərindən qaynaqlanan risklərin birindən qorunmaq kifayət etməməkdədir. Bu səbəblə maliyyə risklərinin idarə olunması dinamik olaraq tətbiq olunması lazım olan bir müddətdir. Azərbaycandakı müəssisələr getdikcə beynəlxalq əlaqələrini inkişaf etdirməkdədirlər. Azərbaycanda tətbiq olunan və ya tətbiq olunması istənen iqtisadi model "sərbəst bazar iqtisadiyyatı modeli"dir. Bu şərtlər daxilində maliyyə riskini yaradan dəyişənlər bazar şərtlərinə (hökumət müdaxilələri böyük ölçüdə davam etsə də) bağlı olaraq dəyişikliklər göstərəcəkdir. Bu dəyişikliklərdən qaynaqlanan risklərdən qorunmaq müəssisələrə əhəmiyyətli faydalar təmin edəcəkdir. Maliyyə risklərinin idarə olunmasının olduqca texniki incəlikləri vardır. Bu səbəblə tətbiq olunacaq texnikaların geniş bir dünyagörüşü ilə obyektiv və elmi meyara görə qiymətləndirilməsi, daha sonra tətbiq olunması lazımdır. Yoxsa riskdən qaçınma

məqsədi daşıyan bu əməliyyatlar, riskin qarşısını ala bilməməklə yanaşı, müəssisəni daha böyük riskə məruz qoyacaqdır.

İndiki vaxtda əsaslı bir dəyişiklik keçirən maliyyə sisteminin etibarlı və sabit olmaması bir həqiqətdir. Dəyişikliklə birlikdə ortaya çıxan rəqabət artıq sərhəd gözlənməməkdədir, banklar təqdim etdikləri məhsul müxtəlifliyini hər keçən gün daha da zənginləşdirməkdədir. Artan rəqabətlə yanaşı son illərdə bütün dünya daxilində və milli iqtisadiyyatda baş verən maliyyə problemlərinin sıxlığı get-gedə artmaqdadır.

Fəaliyyətlərini davam etdirmək və böyümək istəyən, hər ötən gün yeni və fərqli risklər ilə qarşı-qarşıya qalan banklar, müəssisələr sürüşgən zəmindəki dəyişmələrlə ayaqlaşmaq və məhsuldarlığını davam etdirmək məcburiyyətindədirlər. Bu müddətdə müvəffəqiyyətə gedən yol, etibarlı bir şəkildə risk almaqdan, alınan riskin fərqiində olmaqdan və riski yaxşı idarə etməkdən keçməkdədir. Bu səbəblə, risklərin dəqiq bir formada ölçülərək idarə edilməsini təmin edən müasir risk idarəetməsi tətbiqlərində göstəriləcək həssaslıq və keyfiyyət qazananları itirənlərdən ayırd edəcək və uzun dövrdə müvəffəqiyyəti gətirən ən əhəmiyyətli faktor olacaqdır. Bu istiqamətdə banklar, müəssisələr öz daxili və xarici dinamiklərinə uyğun gələn, risk-gəlir tarazlığına istiqamətli uyğun və davamlı yenilənəbilən strategiyalar, siyasətlər, limitlər, hədəflər, rol və məsuliyyətlər istehsalatda doğru, sürətli və təsirli nəticələr verən müasir risk idarəetmə quruluş və müddətlərini hazırlayıb yoxlamalı və əldə edilən nəticələr istiqamətində son şəklini verərək həyata keçirməlidir. Hər nə qədər tək başına tətbiq edilə bilən bir çox model və risk idarəetmə texnikaları olsa da bankların, müəssisələrin müvəffəqiyyətə çatmasında ən əhəmiyyətli faktorlardan birinin, bu vasitələrin effektiv şəkildə istifadə edilə bildiyi təşkilati quruluşun, idarəetmə mərhələlərinin və hamısının idarəsini təmin edən mexanizmin yaradılması olduğu unudulmamalıdır. Xüsusilə təşkilat səviyyəsində risklərin idarə edilməsi, bankın, müəssisənin daşdığı bütün riskləri və bu risklərin bir-birləri üzərindəki tarazlayıcı təsirlərini bir bütün olaraq ələ alınmasını təmin edərək, bankın, müəssisənin bütün risklərinin ən doğru şəkildə təyin edilib, qiymətləndirilərək idarə edilməsini təmin etdiyindən mütləq banklarda, müəssisələrdə yaradılması lazım olan

strukturların başında gəlməkdədir. Risklərin tək-tək ələ alınmasının kifayət qədər müvəffəqiyyətli nəticələr vermədiyi, riskin kompleks idarə olunmasının lazım olan bir anlayış olduğu mövzusunda bütün mütəxəssislər indiki vaxtda həmfikirdirlər.

Təşkilati quruluşunun yaradılması prosesində edilməsi lazım olan əməliyyatlar - məlumatların toplanması, məlumatların təhlili, istifadə ediləcək sistem və üsulların təyin olunması, məlumat texnologiyası sahəsindəki yaxşılaşdırma və təkmilləşdirmələr də daxil olmaq üzrə çox sıx bir iş və kapital tələb edir. Bu quruluş içərisində risklərin doğru təyin olunması, azaldılması, ölçülməsi və hesabat verilərək izlənilməsini təmin edən və bankın risk iştahı ilə dözümlülüyü istiqamətində səlahiyyətlərin təyin olunaraq əvvəlcə təmin olunmağa söykənən fəaliyyət ölçülməsi ilə kapital paylaşması, resurs təsisi təmin edən uyğun risk qiymətləndirmə prosesi yaradılmalıdır. Riskin idarə olunması ilə, risklərlə birlikdə ortaya çıxan bir çox fürsət və risklərin maliyyə vasitəçiliyini mümkün edən müsbət tərəfləri ən yaxşı şəkildə qiymətləndirə bilməkdədir. Ancaq, bunu təmin edə bilmək üçün risklərin doğru ölçülməsi lazımdır. Risklərin idarə olunmasında edilən səhvlərin yol açdığı xərc ümumiyyətlə hesablamalardakı səhvlərdən qaynaqlanır.

Riskin yüksək qiymətləndirilməsi halında müştərilər itirilə bilər, gərəksiz kapital və qarşılıq ayrılaraq kapital məhsuldarlığının düşməsinə səbəb ola bilər. Riskin olduğundan aşağı hesablanması nəticəsində isə zərər və itkilər meydana gələ bilməkdədir. Bu səbəblə riskin ölçülməsində istifadə olunan modellər yaxşı seçilməli, dəqiq ölçü nəticələri əldə etdiklərindən əmin olunmalıdır. Bununla yanaşı modellərin, bank strategiyalarına təsir edəcək analitik üsulların tətbiqinin mümkün olub olmadığına diqqət edilməlidir. Bu istiqamətdə Basel II tənzimləmələri də, banklara və tənzimləyici nüfuza, modellərin nəzarətinə istiqamətli bir çox rol və məsuliyyət düşür. Banklar Basel II prosesinin tam olaraq nələr gətirdiyini və nələr apardığını çox yaxşı anlamalıdırlar. Ola biləcək təsirlər təyin olunaraq izlənməli, hazırlıqlı olmalı və mənfi təsirlərindən qorunacaq tədbirlər vaxtında inkişaf etdirilməlidir.

Yuxarıda ifadə edilən bütün bu strukturların yaradılması və proseslərin tətbiqi eyni zamanda kredit riskinin idarə olunması və problemlı kreditlərin azaldılmasında

ən yaxşı nəticənin alınmasını təmin edəcəkdir. Bütün risklərin eyni vaxtda idarə olunmasını mümkün edən risklərin idarə edilməsi anlayışı bu baxımdan olduqca əhəmiyyətlidir:

- ✓ İmic-reputasiya riskinin hər hansı maliyyə və qeyri-maliyyə təşkilatı üçün ən təhlükəli və hətta dağıdıcı təsirə malik risk olması səbəbindən bu riskin meydana gəlməməsi üçün preventiv tədbirlərə daha çox önəm verilməsi, bu risk yarandıqda isə təxliəsalınmadan yumşaldıcı tədbirlərin görülməsi üçün bütün vasitələrdən istifadə olunmalıdır;
- ✓ Mühasibatlıq, hesabatlılıq riskinin imic-reputasiya riskinə səbəb ola biləcəyi həm nəzəri, həm də praktik misalla qeyd olundu. Bu səbəbdən, ölkənin xüsusilə qeyri-maliyyə sektorunda hesabatlıqda beynəlxalq standartların tətbiqinin yekunlaşması, daha mükəmməl hesabatlılığın əldə olunması vacibdir;
- ✓ Azərbaycanda informasiya texnologiyaları hər bir müəssisədə çox geniş istifadə olunduğundan bu sahənin yaratdığı risklər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdə informasiya texnologiyaları, informasiya təhlükəsizliyi sahəsində risk yumşaldıcı amillərin daha da inkişaf etdirilməsinə ehtiyac var;
- ✓ Dünyada tətbiq olunan müxtəlif risk yanaşmalarını, metodlarını və formulları Azərbaycan reallıqlarına uyğunlaşdırıb yenidən hazırlamaq lazımdır. Çünki hər bir ölkənin iqtisadi şəraiti fərqlidir. Risk yanaşmaları, metodları, risk yumşaldıcı amillər və.s hər bir ölkənin özünəməxsusdur. Azərbaycandakı riskləri nəzərə alaraq Azərbaycan mühitinə uyğun yeni metodologiyaların işlənməsi vacibdir. Bu sahədə bu metodologiyalar öyrənilməlidir;
- ✓ Qeyri-maliyyə sektorunda mükəmməl olmayan hesabatlılıq maliyyə sektoru üçün də risk yaradan amildir. Xüsusilə, maliyyə xidmətlərindən (kredit, təminat və sair) istifadə edərkən. Hər hansı müəssisəsinin probleminin banka yoluxmaması üçün daha şəffaf hesabatlılıq və müəssisələrdə risklərin idarə edilməsi səviyyəsinin artırılması vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu , Bakı, 1999-cu il
2. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 2004-cü il
3. “Müflisləşmə və iflas haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Bakı, 22 iyul 1994-cü il
4. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məcmuəsi, Bakı, 2010- 2016-cı illər
5. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının İllik hesabatları, 2010- 2016-cı illər
6. Mərkəzi Bank - Banklarda risklərin idarə olunması haqqında qaydalar, Bakı, 2010-cu il Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, Pr. №24.
7. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı – Risklərin idarə olunması standartı
8. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi “Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri”
9. Abduləzimov A. Ə. Müasir maliyyə sisteminin formalaşmasının nəzəri-metodoloji məsələləri. Bakı, 2006. Elm nəşriyyatı
10. Abdullayev H. “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi” Bakı. 2007 Çap evi nəşriyyatı
11. Ataç Beyhan «İstikrarın Sağlanması Çətin Makroekonomik Tartışmalar»
12. Ataç Beyhan. Maliyyə Siyasəti. 1991
13. Dəmət Bağirov, Mirələm Həsənlı. Maliyyə / Dərs vəsaiti (ikinci buraxılış). Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2011
14. Dəmət Bağirov Vergi nəzarəti (dərslik) Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2006
15. Sadıxov M. Stimullaşdırıcı vergi sistemlərinin formalaşması məsələləri Dərs vəsaiti Bakı 2006
16. Şəkəraliyev A. “Dövlətin iqtisadi siyasəti” monoqrafiya Bakı-2011

17. Ş.T.Quliyeva. Maliyyə riskləri və onların idarə edilməsi, monoqrafiya. Bakı, 2011-ci il. 19, 25 ç.v.
18. Z. Məmmədov. Pul, kredit və banklar (Dərslik). Bakı, 2006
19. Ə.C. Muradov «Интеграция переходной экономики в систему мирового хозяйства» monoqrafiya Kiev 1997-ci il
20. Кулиева Ш.Т. Теоретические подходы к проблеме рисков и риск-менеджменту. Москва, Журнал. Вестник финансовой Академии. 2009, №4, 0,4 ç.v
21. Adam Smith: The Wealth of Nations
22. Duffy, Cathy “Crisis management vs. risk management”,2004
23. John Maynard Keynes: The General Theory of Employment, Interest, and Money,2008
24. John Maynard Keynes: The Economic Consequences Of The Peace
25. John Maynard Keynes: Useful Economics for the World Economy,2014
26. Tymothy Geitner Stress Test: Reflections on Financial Crises Broadway Books, 2015
27. Milton Friedman: Money Mischief: Episodes in Monetary History,1992
28. Walter Bagehot “Lombard Street”, 1873
29. Ekspert jurnalı
30. Yeni iqtisadiyyat jurnalı
31. Maliyyə, Vergi, Sığorta və Audit jurnalı
32. www.cbar.az
33. www.maliyye.gov.az
34. www.iqtisad.net
35. www.nba.az

Əlavələr

Risk menecmenti iki fazada öyrənilir.

1. Riskin analizi;
2. Riskin idarə olunması

Risklərin analizi

- Riskin müəyyən olunması
- Riskin qiymətləndirilməsi
- Riskin dəyərlərinin ölçülməsi

Riskin idarə olunması

- Risklərin planlaşdırılması
- Risklərə nəzarət
- Risklərin monitorinqi

Risklərin idarə olunmasında müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Risklərin diaqnozu, itki və ehtimal dərəcələrinin təyini üçün istifadə olunan ən geniş yayılmış metod “risk xəritəsi”dir.

Aşağıda risk xəritəsinin orta statistik bir müəssisə və ya maliyyə sektorunda müxtəlif risklərin itki və ehtimal dərəcələrinə uyğun olaraq nümunəsi verilmişdir.

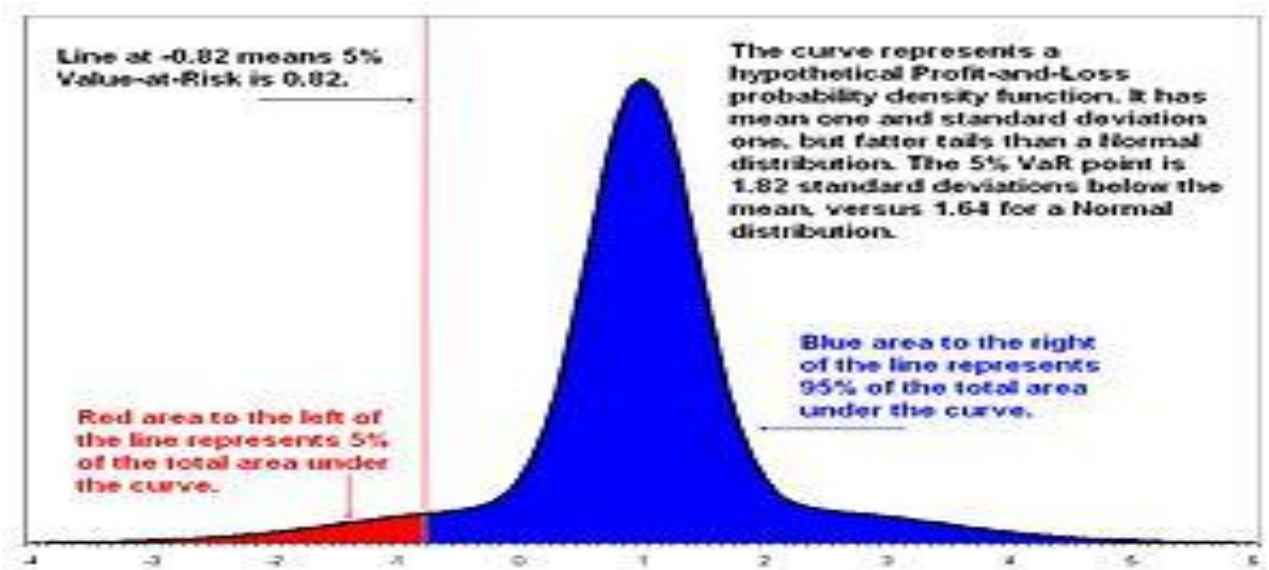
Burada əsas prinsip sınıq xətdən yuxarıda olan risklərin daim nəzarət altında saxlanması və həmin risklərin yumşaldılması üçün tədbirlərin görülməsidir. Məsələn, işçilərin axını riskinin ehtimal dərəcəsi (işsizlik səviyyəsi nisbətən çox olduqda) aşağı olduğu üçün bu risk müəssisə üçün qorxulu deyil. Lakin, əgər bankda bu risk varsa, bunun zərər dərəcəsi yüksək ola bilər. Çünki, yüksək ixtisaslı işçinin getməsi daha yüksək riskdir. Məsələn, hazırda ən yüksək risk xarici valyuta riski ola bilər. Buna görə də, müəssisə gündəlik əməliyyatlarında bu riski daim nəzərdə saxlamalıdır. Risk xəritəsinin əsasında daha yüksək risklər üçün fəvqəladə hallar planı tərtib olunur.

Risk Xəritəsi

DeEhtimal	Çox aşağı	Aşağı	Orta	Yüksək	Çox yüksək
		Hesabatlılıq riski	Əməliyyat riski	Debitorların ödəməmə riski	Yanğın riski
			İşçilərin axını (getməsi)		
			Hüquqi risk		
	Çox aşağı	Aşağı	Orta	Yüksək	Çox yüksək

İtkilərin dərəcəsi

Xüsusilə bazar risklərini ölçmək üçün ən geniş yayılmış metod Riskə Məruz Dəyər (RmD) metodudur (VaR (Value at Risk)). Xüsusilə ayrı-ayrı maliyyə alətləri, valyuta kursları, səhmlərin dəyərləri, istiqrazların faizlərinin ölçülməsi üçün istifadə olunan bu metod minimum son 36 ay ərzində maliyyə alətinin bazar qiymətlərinin standart kənarlaşmasının da ölçülməsi ilə həyata keçirilir. Əsas metod tarixi göstəricilər əsasında həmin maliyyə alətinin qiymətinin dəyişməsi nəticəsində yarana biləcək itki (riskin) ölçülməsidir. Bu metodu həm xüsusi proqramlarla, həm də Excel'də həyata keçirmək mümkündür.

Yuxarıdakı qrafikdə 95% ehtimalla maliyyə alətinin riskə məruz dəyəri ölçülmüşdür. Göy rəng 95% ehtimalla qiymət paylaşmasıdır. Qırmızı hissə isə 5% ehtimalla qiymət kənarlaşmasıdır. Sağ və sol hissələrdəki kənarlaşmalar quyruq adlanır. Quyruq nə qədər uzun olarsa, kənarlaşma (risk) etimalı bir o qədər yüksək hesab olunur.

Digər bir metod isə əsasını ehtimal paylaşmasının təşkil etdiyi Monte Carlo simulyasiyasıdır (metodudur). Burada əsas prinsip Excel'də və ya xüsusi proqramda (0-1 arası) təsadüfi rəqəmlərlə tarixi statistik göstəricilər əsasında maliyyə alətinin gələcəkdə ola biləcək qiymətinin simulyasıdır. Hər dəfə simulyasiya edilən təsadüfi rəqəmlərin dəyişməsi ilə gözlənilən qiymət dəyişiklikləri proqnozlaşdırılır.

Burada müxtəlif təhlil növləri (həssaslıq, senari, ehtimal, qrafik, korrelyasiya) mövcuddur.

Maliyyə təşkilatlarında kredit portfelinin risklərinin ölçülməsi isə portfelin risk xəritəsinin çıxarılması, digər metod isə vintaj təhlilidir. Kredit portfelinin risk xəritəsi portfeldəki müştərilərin reytingləri əsasında tərtib olunur. Vintaj təhlili isə kreditlərin müxtəlif statistik göstəricilərə əsasən yaranması (verilməsi) əsas götürülərək təhlil olunur.

Digər ən çox yayılan metod isə stres test metodudur. Stres test hər hansı şok və ya şokların müəssisəyə təsirinin ölçülməsidir. Burada senari stres testlərindən daha geniş istifadə edilməkdədir. Stres test keçirilərkən hər hansı şok hadisə(lər)in olması nəzərdə tutulur, həmin hadisənin yaratdığı hadisələr zənciri (senari) düşünülür, həmin şok və senarinin təsiri stres testlə ölçülür. Məsələn, bank bilmək istəyir ki, manat 10% devalvasiyaya uğrasa bankın maliyyə vəziyyəti necə olacaq. Bunun üçün bankın son günə olan balansı və gəlir-xərc hesabatı götürülür. 10% devalvasiyanın bankın aktiv və passivlərinə təsiri ölçülür. Devalvasiya nəticəsində aktiv və passivlərdə nələrin baş verəcəyi senarisi tərtib olunur. Depozitlərdə azalma, kredit portfelində ödənişlərdə azalma ehtimalı, valyuta mövqeyindən asılı olaraq bankın qazancı və ya zərərinin nə qədər olacağı və sair müəyyən olunur. Stres testin nəticəsində bank 10% devalvasiyanın bankda yaradacağı vəziyyəti əks etdirir.

Stres testdən başqa yuxarıda qeyd olunan metodlar xüsusi proqramlarda (məs: Eviews) və Excel proqramları vasitəsilə həyata keçirmək mümkündür. Lakin, bu metodologiyaların tətbiqi üçün düzgün, obyektiv məlumatlar bazası lazımdır. Əgər bir səhmin qiyməti haqqında ən azı son 36 ayın birjada formalaşmış gündəlik obyektiv bazar dəyəri yoxdursa, bu səhmin riskə məruz dəyərini ölçmək və ya Monte Carlo simulyasiyası tətbiq etmək olmaz.

Ümumiyyətlə, metodların nə dərəcədə düzgün nəticə verməsi mübahisə predmetidir. Çünki, nəticə daxil ediləcək statistik məlumatlar bazasından asılıdır. Hər hansı birçə subyektiv statistik məlumat nəticəni tamamilə fərqli edəcək. Digər tərəfdən, gələcəkdə baş verəcək dəyişikliklər heç də həmişə keçmişdə baş verəcək

dəyişikliklərlə eyni olmadığı üçün maliyyə alətinin tarixi qiymət dəyişikliyinə gələcəkdə eyni amplituda davam etməsi demək deyildir.

Ən çox üstünlük verilən metod analitik metoddur. Burada hər bir maliyyə alətinin həm tarixi göstəriciləri, həm də qiymətə təsir edən bütün amillərin nəzərə alınaraq ətraflı təhlili metodu obyektivliyə daha yaxındır. Lakin, qiymətə təsir edən bütün amillərin hamısının müəyyənləşdirilməsi və bu amillərin dəyişməz qalması da subyektiv olduğundan, risklərin ölçülməsi üçün kəşf edilmiş mükəmməl və mübahisə predmeti olmayan bir metodun olmadığını bir daha görürük.

Магистрант Айсель Усубова Азер кызы

Тема диссертации: Проблемы управления финансовыми рисками

РЕЗЮМЕ

Магистерская диссертация на тему **"Проблемы управления финансовыми рисками"** состоит из введения, трех глав, заключения, рекомендации и список литературы.

Введении диссертации говорится об актуальности темы, объекте и субъекте, целях и обязанностях исследований, информационной базе, научных инновациях и практической значимости исследования.

В первой главе исследованы понимание и классификация финансового риска. Во второй части наряду с особенностями управления финансовыми рисками в Азербайджане была отмечена роль внутреннего контроля в изучении и оценки проблем управления финансовыми рисками. В третьей части объяснена совершенствование системы управления в целях обеспечения минимализация риска, управления финансовых рисков и финансовых кризисов на фоне отношений между доходами и управлением рисками.

В диссертационной работе исследование проведено за счет принятия во внимание оценки методов эффективного управления финансовых рисков и их воздействия на макро-экономическое развитие.

Master of Usubova Aysel Azer gizi

Dissertation: Financial risk management challenges

SUMMARY

Master's thesis on the topic " **Financial risk management challenges** " consists of an introduction, three chapters, conclusions, recommendations and references.

Introduction dissertation refers to the relevance of the topic, the object and the subject, purpose and responsibilities of investigations, information-based, scientific innovation and practical significance of the study.

The first chapter explores the understanding and classification of financial risk. In the second part, along with the peculiarities of financial risk management in Azerbaijan, the role of internal control in studying and assessing the problems of financial risk management was noted. The third part explains the improvement of the management system in order to ensure the minimum risk, management of financial risks and financial crises in the context of the relationship between income and risk management.

In the thesis, the research was carried out by taking into account the assessment of methods for the effective management of financial risks and their impact on macroeconomic development.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin magistrı Usubova Aysel Azər qızının
«Maliyyə risklərinin idarə olunması problemləri» mövzusunda yazdığı magistr
dissertasiyasının
REFERATI

Mövzunun aktuallığı: Risk anlayışı bu günlərdə həm maliyyə, həm də real sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələrin rəhbərliyinin gündəmini sıx şəkildə daha çox məşğul etməkdədir. Gözlənilən və gözlənilməz hədə, təhlükə amillərini əhatə edən risk anlayışı həm bütün dünyada, həm də ölkəmizdə daha dərin öyrənilməsi və daha geniş tətbiqi prioritet sayılan əsas məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Bu məzmununda risk ilə bağlı bir çox işlər aparılmış və apanılmaqdadır. Günümüzün artan rəqabət şərtləri, müxtəlif sahələrdə yaranmış və yaranmaqda olan müxtəlif problemlər gələcəyə istiqamətli qeyri-müəyyənlikləri artırmaqdadır. Gözlənilən və gözlənilməyən təhlükə və hədələrə qarşı tədbirlər görərək yaşanacaq mənfiliklərdən qorunmaq firmaların istəyi çərçivəsindən çıxaraq həyata keçirilməsi qaçılmaz bir prosesə çevrilmişdir.

Risklərin idarə edilməsi ümumiyyətlə maliyyə bazarının ən gənc sahələrindən biridir. Dünyada maliyyə bazarlarında bu anlayış gündən-günə öz önəmliliyini sübut etməyə davam edir. Yəni əvvəllər risklərin idarə olunması prosesi zəif inkişaf etmişdi. 1990-cı illərin əvvəllərində ABŞ-ın JP Morgan bankı ilk dəfə riskə məruz dəyəri ölçmək üçün modul hazırlamışdır. Ümumilikdə 2008-ci il maliyyə böhranı bir daha risklərin idarə edilməsinin vacib olduğunu bizlərə sübut etdi. Bu maliyyə böhranı risklərin idarə edilməsində bir çox dəyişikliklərə səbəb oldu. Nəticədə Bazel III prinsipləri qəbul olundu və onun prioritet hədəflərindən biri risklərin ölçülməsi oldu. Risk sahəsi bazel III prinsiplərinin qəbulu ilə daha da aktuallaşdı.

Respublikamızda da 2007 - 2008 ci illərdən sonra risk menecmenti anlayışı daha prinsiplial məsələlərdən birinə çevrildi. Həmin dövrdə Mərkəzi Bank hər bir bankda risk menecmenti departamentinin yaradılması tələbini irəli sürdü. Lakin, risk menecmentinin genişlənməsi, inkişafı, o cümlədən elmi tədqiqatların səviyyəsi və

əhatə dairəsi Azərbaycanda kifayət qədər yaxşı səviyyədə deyildir. Ümumiyyətlə dünyada risk menecmenti tam təkmil sahə deyildir. Bu sahənin davamlı təkmilləşməsinə, öyrənilməsinə ehtiyac vardır və olacaqdır. Çünki, müxtəlif sahələrdə inkişaf getdikcə müxtəlif risklər də meydana çıxır. Yeni risklər isə yeni yanaşmalar tələb edir. Ölkəmiz üçün əsas məsələ isə risklərin idarə edilməsi modulları və yanaşmaların Azərbaycanın iqtisadi şəraitinə uyğunlaşdırılıb tətbiq olunmalıdır.

Bütün bunlar maliyyə risklərinin səmərəli idarə edilməsi metodlarının tapılmasını və iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğun olaraq təkmilləşdirilməsini vacib edir. Buna görə də, bu sahədə elmi araşdırmaların davam etdirilməsinə və maliyyə risklərinin səmərəli idarə edilməsi ilə bağlı dərinləşdirilmiş təkliflərin hazırlanmasına ehtiyac vardır.

Tədqiqatın birinci hissəsində maliyyə riski anlayışı və riskin təsnifatı araşdırılmışdır. İkinci hissədə, Azərbaycanda maliyyə risklərinin idarə olunması siyasəti və xüsusiyyətləri ilə yanaşı maliyyə risklərinin idarə olunması problemlərinin tədqiqində və qiymətləndirilməsində daxili nəzarətin rolu qeyd olunmuşdur. Üçüncü hissədə isə risklərin minimallaşdırılmasını təmin etmək məqsədi ilə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi, maliyyə risklərinin səmərəli idarə edilməsinin gəlirə təsiri və maliyyə böhranları fonunda risklərin idarə edilməsi xüsusiyyətləri izah edilmişdir.

Dissertasiya işində aparılan tədqiqatlar maliyyə risklərinin səmərəli idarə edilməsi metodlarının qiymətləndirilməsini və onların makro-iqtisadi inkişafa təsirlərinin nəzərə alınması əsasında aparılmışdır.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının inkişafı ilə əlaqədar maliyyə-kredit, maliyyə bazarları, valyuta münasibətləri haqqında xeyli monoqrafiya və məqalələr dərc edilmişdir. Bu sahədə dünyada və ölkəmizdə iqtisad elminin böyük xidmətləri, töhfələri olmuşdur. Öyrənilən tədqiqat sahəsində Marks, Keyns və digər alimlər nəzəri metodoloji və əməli cəhətdən tədqiqatlar aparmış, elmi müddəalar irəli sürmüşlər. MDB məkanında da araşdırılan mövzu, problem üzrə bir

çox iqtisadçı-alimlər xeyli işlər görmüşlər. Bunlardan V.Buyanov, V.Qranaturov, A.Çuçunov, K.Kirsanov, L.Mixaylov, İ.Blank, A.Lobanov, K.Baldin, S.Vorobyov və sairələrini göstərmək olar.

Dinamik iqtisadi artım, milli təhlükəsizliyin maliyyə-kredit kontekstində tədqiq edilməsində Respublikamızın iqtisadçı alimlərinin də böyük xidmətləri vardır. Burada birbaşa bu problemlə təmasda olan iqtisadçı alimlərdən Ə.C.Muradovun, D.A.Bağırovun, Ə.Ələkbərov, Z.A.Səmədzadənin, R.K.İskəndərovun, E.S.Rüstəmovun, M.M.Sadiqovun, Z.F.Məmmədovun, M.X.Həsənlinin, M.M.Bağırovun, K.A.Şahbazovun, H.S.Həsənovun, T.N.Əliyevin əsərlərini, problemin qlobal aspektdə tədqiqatda İ.Aliyevin, A.K.Ələsgərovun, A.Ş.Şəkəraliyevin, M.A.Əhmədovun, habelə və s. xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək gərəkdir. Yuxarıda adları çəkilən və digər iqtisadçı-alimlərin elmi xidmətlərini yüksək dəyərləndirməklə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, burada maliyyə riskləri və onlara təsir edən amillər, bununla yanaşı, bu risklərin nəticələri və idarə edilməsi sistemli, kompleks halda təhlil edilməmiş, müasir qlobal maliyyə böhranı prizmasından nəzərdən keçirilməmişdir.

Həm də indiyənə qədər milli iqtisadi ədəbiyyatlarda maliyyə-iqtisadi risklərin nəzəri-metodoloji və əməli aspektləri öz geniş əksini tapmamışdır.

Maliyyə risklərinin idarə olunması səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı ölkəmizdə son illər bir sıra elmi tədqiqatlar aparılmışdır. Dissertasiya işində Azərbaycanlı iqtisadçı ekspertlərin elmi yanaşmaları dərinlən öyrənilmiş və istifadə edilmişdir. Qeyd edilən problemin nəzəri və praktiki aspektləri Azərbaycanın iqtisadçı ekspertlərindən, “AtaBank” ASC Risk Menecmenti Departamentinin direktoru Elman Sadiqovun və Azərbaycan Mühasiblər və Risk Peşəkarları Assosiasiyası (ARPA) nın üzvü olan digər iqtisadçı ekspertlərin fikir, məqalə və müsahibələrindən istifadə edilərək hazırlanmışdır.

Məsələnin qoyuluşu: Hazırkı dövrdə də dünyanın əksər ölkələrində makro və mikro səviyyələrdə, qloballaşan iqtisadi sistemlərdə qeyri-müəyyənliklər, riskli hallar davam edir. Bu vəziyyət iqtisadi inkişafa, maliyyə münasibətlərinə əhəmiyyətli

dərəcədə təsir göstərir. Buna görə də, iqtisadiyyatda riskli halların, problemlərin öyrənilməsi, tənzimlənməsi, idarə olunması və itkilərin mümkün qədər minimuma endirilməsi təkcə müəssisə sahiblərinin, bank işçilərinin deyil, bütövlükdə dövlətin, milli iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsi mənafeyini güdən hər bir vətəndaşın mühüm vəzifəsinə çevrilməlidir. Risklərin idarə edilməsi bütün sahələrdə iqtisadi stabilliyin təmin edilməsinin və bütövlükdə iqtisadi sistemin optimal, tarazlı fəaliyyət göstərməsinin mühüm amilidir. Ona görə də, bütün sahələrdə, o cümlədən maliyyə sistemində, maliyyə-bank sektorunda idarəçilik fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və təkmilləşdirilməsi, risklərin gəlirlərin azalmasına mənfi təsiri hallarının nisbətən aradan qaldırılması, maliyyə-kredit əməliyyatlarının gəlirliyinin artırılması, həmin sahədə informasiya şəffaflığına əməl olunması, korporativ idarəetmə qaydalarının təmin edilməsi və s. son dərəcə vacib məsələlərdir.

Yuxarıda sadalananlar iqtisadi-maliyyə böhranı problemləri üzrə müvafiq tədqiqatların, araşdırmaların aparılmasını qarşıya məqsəd qoyur, mövzunun aktuallığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında Maliyyə Xidmətlərinin İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi qəbul olunub. Həmin yol xəritəsinin əsas strateji hədəflərindən biri risk sahəsinin gücləndirilməsidir. Praktiklər müəyyən sahədə müəyyən yol qət ediblər. Lakin nəzəri baxımdan risk elə bir sahədir ki, hər bir ölkə üçün müxtəlif nəticələr verə bilər. Azərbaycanda nəzəri olaraq risklərin öyrənilməsi və praktikada risk menecerinin sözünün diqqətə alınması vacib məsələdir.

Dissertasiya işinin obyektı kimi stabil makroiqtisadi inkişafı təmin edəcək maliyyə risklərinin öyrənilməsi və sistemli idarə edilməsi əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatın predmeti. Müasir şəraitdə Respublikamızda dinamik iqtisadi inkişafa xidmət edəcək müəssisələrdə maliyyə risklərinin idarə edilməsinin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi, bazar münasibətləri şəraitində maliyyə sahəsində makroiqtisadi baxımdan risklərin meydana gəlməsi səbəblərini, qanunauyğunluqları və mənfi nəticələrini aşkara çıxarmaqdan, risklərin aşağı

salınması və kompleks idarə edilməsindən, bu istiqamətdə həyata keçirilməsi zəruri olan iqtisadi strategiyanın elmi-metodoloji bazasının sistemli formalaşmasına kömək edəcək mülahizələrin irəli sürülməsindən, maliyyə-kredit sahəsində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə müvafiq tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir. Bununla yanaşı, müəssisələrdə risk faktorlarının araşdırılması, bu istiqamətdə fəaliyyət hesabatları daxilində maliyyə analizindən istifadə edilərək müəssisələrin maliyyə risklərinin araşdırılması tədqiqatın növbəti konkret məsələlərinin qoyuluşu və həllini müəyyən etməkdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

1. Maliyyə riski anlayışını aydınlaşdırmaq onun məzmununa və mahiyyətinə aydınlıq gətirmək;
2. Maliyyə risklərini mərhələlərə ayırmaq və müəssisələrin fəaliyyətində onların baş verməsinin əsas sahələrini (aspektlərini) müəyyən etmək;
3. Fəaliyyət əsasında iqtisadi əməliyyatların müxtəlif mərhələlərində maliyyə risklərini qiymətləndirmək və müxtəlif təhlil üsullarını həyata keçirmək;
4. Müəssisələrin fəaliyyətləri zamanı maliyyə risklərinin mərhələləri ilə bağlı maliyyə risklərinin idarə edilməsinin əsas nəzəri prinsiplərini dəqiqləşdirmək;
5. Maliyyə riskinin yüksək dərəcəsinin səbəbini müəyyən etmək, müəssisənin maliyyə risklərinin baş verməsi ehtimalı dərəcəsini qiymətləndirmək;
6. Maliyyə risklərinin idarə edilməsi sisteminin bir hissəsi kimi müəssisənin təşkilatı və maliyyə strukturunun inkişaf etdirilməsi;
7. Müasir risk-menecment problemlərini tədqiq etmək;
8. Müasir global maliyyə böhranını sistemli tədqiq etmək, onun xüsusiyyətlərini, qanunauyğunluqlarını öyrənmək, üzə çıxırmaq və müəssisələrin fəaliyyəti zamanı maliyyə risklərini tədqiq etmək;

Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları maliyyə risklərinin idarə olunması problemlərinə həsr olunmuş mövcud iqtisadi nəzəriyyələr, iqtisadçı alimərin bu istiqamətdə apardıqları tədqiqat işləri, çap

olunmuş əsərləri, dövrü mətbuatın materialları, Respublikamızda uğurla həyata keçirilən iqtisadi siyasətə, Respublika Prezidenti cənab İ.H.Əliyevin sərəncamlarına uyğun gələn və Milli Məclis tərəfindən qəbul olunan qanunlar, Nazirlər Kabineti, iqtisadi qurumlar tərəfindən icra edilən qərar və sərəncamlar təşkil edir.

Tədqiqat prosesində istehsal müəssisələri və bankların maliyyə risklərinin idarəetmə sisteminə sisteməlik yanaşma, əsas metod kimi təhlil və sintez, obyektə ümumi dialektik yanaşma, ümumi və xüsusi, tarixi və məntiqi metodlardan istifadə olunmuşdur. Elmi işdə maliyyə risklərinin müxtəlif üsullarla səmərəli idarəetməsi zamanı kompleks və sistemli təhlil metodlarından istifadə olunub.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- müəssisələrdə maliyyə əməliyyatlarının maliyyə riskinin alternativ həllərinin idarə xərcləri əsasında xarici valyuta vəsaitlərini müsbət və mənfi axınlar kimi müəyyən etmək; müəssisə əməliyyatların həyata keçirilməsi mərhələsində maliyyə risklərinin müxtəlif səbəblərini təyin etmək, bu yekun nəticələrin təsiri riskini hesablamağa imkan yaradır;
- müəssisədə maliyyə risklərinin idarə edilməsi prinsipləri müəyyən edilmişdir;
- müəssisənin səmərəli maliyyə idarəetmə sistemini qurmaq üçün maliyyə risklərinin ehtimalını hesablamaq;
- idarəetmə mexanizminin həyata keçirilməsində yaranan gözlənilməz xüsusi risklər nəticəsində dəyən zərəri azaltmaq üçün maliyyə riskinin idarəetmə sisteminin bir hissəsi kimi şirkətin təşkilati-maliyyə strukturunun hazırlanmışdır;
- qlobal böhran şəraitində maliyyə risklərinin idarə edilməsinin elmi konturları əsaslandırılmışdır;
- qlobal iqtisadi böhran şəraitində müxtəlif növ meyillər (neqativ və ya pozitiv) nəzərə alınmaqla respublikamızda maliyyə-kredit, valyuta siyasətinin reallaşdırılmasının prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;

Tədqiqatın informasiya bazasını Mərkəzi bankın, Respublika Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi,

Maliyyə Nazirliyinin materialları, bir sıra beynəlxalq qurumların maliyyə məsələləri üzrə məlumatları təşkil edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatdan irəli gələn elmi nəticə və müddəalardan müəssisənin təşkilati-maliyyə strukturunun yaranması və maliyyə risklərinin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Tədqiqatın praktiki istiqamətləndirilməsi müəssisənin rəhbərlərinin, maliyyə menecerlərinin, analitiklərin fəaliyyətində tədqiqat materiallarından istifadədən ibarətdir. Maliyyə risklərinin idarə edilməsi sisteminin formalaşmasının metodiki prinsipləri müəssisələrinin daxili audit şöbələrinin və müstəqil auditorların fəaliyyətində istifadə oluna bilər. Tədqiqatın ayrı-ayrı fəsillərindəki araşdırmalar göstərir ki, maliyyə riskləri üzrə müvafiq materialların tədqiqi, sistemli təhlili, ümumiləşdirilməsi sayəsində əldə edilən nəticələrin həm də xeyli dərəcədə praktiki əhəmiyyəti vardır.

Tədqiqat işinin həcmi və strukturu. Təqdim edilmiş dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.